

Ideje i koncepcije Srednje Europe u moderno doba

Mrazovac, Goran

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:543707>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-24**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u
Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest

Diplomski studij moderne i suvremene povijesti

Ideje i koncepcije Srednje Europe u moderno doba

Diplomski rad

Goran Mrazovac

Zagreb, 2019.

Sveučilište u
Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest

Diplomski studij moderne i suvremene povijesti

Ideje i koncepcije Srednje Europe u moderno doba

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Damir Agičić, red. prof.

Student: Goran Mrazovac

Matični broj studenta: 376437

Zagreb, 2019.

Čovječanstvo očekuje slobodu života, a ne ravnotežu velesila. Nijedan mir ne može biti trajan ili ne bi trebao biti, a da pritom ne priznaje i ne smatra obvezujućim načelo da vlada prima cijelu svoju pravednu moć samo uz odobrenje onih nad kojima se vlada te da vladar nigdje nema pravo ustupati narode drugom vladaru, kao da su njegovo vlasništvo.

Woodrow Wilson

Sažetak

U ovome diplomskom radu obrađuju se neke ideje i koncepcije Srednje Europe u moderno doba. U prvome se dijelu rada razmatraju problemi u vezi definiranja Srednje Europe u geografskom i povijesnom kontekstu. Pri tome, autor nudi i neka različita tumačenja pojma Srednja Europa. Objasnjeni su i neki važni federalistički zahtjevi koji su se ticali unutarnjega preustroja Srednje Europe u devetnaestom stoljeću. Nadalje, autor analizira austroslavističku ideju češkoga povjesničara i državnika Františka Palackog. K tomu, opisani su i neki germanski pogledi na Srednju Europu. Među tim vizijama je ideja *Mitteleurope* koja je, pored brojnih zadaća, trebala na političkoj razini povezati razjedinjene Nijemce u Srednjoj Europi. Konačno, autor u zadnjemu poglavlju opisuje povijest židovskog slučaja. Zaključuje da su Židovi bili najodaniji i najpoduzetniji građani Srednje Europe, a kao takvi bili su i dragocjena sastavnica Srednje Europe. Nažalost, oni su se kasnije suočili s užasnom sudbinom.

Ključne riječi: Srednja Europa, František Palacký, federalizam, Židovi, *Mitteleuropa*, austroslavizam

Summary

This graduate thesis deals with a some most important ideas and concepts of Central Europe in the modern age. In the first chapter the author considers a few problems with defining of Central Europe in geographical and historical sence and reviews different meanings of the term Central Europe. Furthermore, the author gives an explanation in terms of federalistic requests linked with the internal remaking of Central Europe in the nineteenth century. The author also analyzes the idea of Central Europe held by the Czech historian and stateman František Palacký. In addition, in the work are described some germanic visions of Central Europe. One of these visions is *Mitteleuropa* which, among other things, needed to politically link the divided German ethnos in Central Europe. At the end of the paper the author concludes that the Jews have been a most loyal and the most inventional citizens of the Habsburg Monarchy and, as such, the most valuable element in Central Europe. But they, unfortunately, later became a victims of discriminations and pogroms.

Key words: Central Europe, František Palacký, federalism, Jews, *Mitteleuropa*, Austrian-Slavic ideas

Sadržaj

Uvodna razmatranja	1
Srednja, Srednjoistočna ili Istočna Europa?	4
Federalističke ideje i planovi	12
Austroslavizam i ideja Srednje Europe Františka Palackog	19
<i>Mittleuropa</i> i njemački pogledi na Srednju Europu	32
Židovski slučaj u Srednjoj Europi	43
Zaključak	49
Literatura	50

Uvodna razmatranja

Unatoč činjenici što u ovome diplomskom radu glavno težište neće u osnovi biti na geografskoj već na povijesnoj interpretaciji Srednje Europe, zbog kvalitetnijeg terminološkog shvaćanja na samome je početku ipak potrebno ponuditi neka temeljna zemljopisna tumačenja. Korisno se stoga na ovome mjestu prisjetiti riječi francuskoga filozofa Edgara Morina koji je ukazao na to da je Europa, a analogno tomu i Srednja Europa, „postala zemljopisnim pojmom samo zato što je postala historijskim pojmom“.¹ Tomu u prilog govore i riječi Czeslawa Milosza, poljskoga književnika međunarodnoga ugleda koji je za Srednju Europu ustvrdio da je jedva geografski pojam zbog toga što se upravo povijest najizrazitije ističe u srednjoeuropskoj svijesti i mentalitetu. Ili, drukčije formulirano,

„narodi te regije... 'dugo su vremena bili pod tuđinskom vlasti, u opasnosti od gubitka svoga nacionalnog identiteta...'. Stoljećima tlačeni, jedino što su imali bila je njihova prošlost, slavna prošlost. Njihova povijest je tužna, bolna ali živuća povijest. Možda svakodnevna prisutnost povijesti nigdje nije tako očita, tako opipljiva stvarnost kao u Srednjoj Europi.“²

Dakle, Srednju Europu pojmovno je jako teško precizno definirati i ocrtati u geografskom,³ ali i u svakom drugom pogledu. Riječ je, dakle, o veoma kompleksnom terminu koji egzistira u jednom pograničnom području što jasno dokazuje i činjenica da u geografskoj znanstvenoj zajednici još uvijek nije postignuta općeprihvaćena definicija.⁴ Pišući o povijesno-geopolitičkom određenju, povjesničar Darko Dukovski ističe da je Srednju Europu metodološki veoma zahtjevno objasniti po historijskom i geografskom principu.

¹ Edgar Morin, *Misliti Europu*, Zagreb 1995., str. 65.

² Jacques Le Rider, *Mitteleuropa*, Zagreb 1998., str. 266.

³ Srednja Europa po ovome pitanju uopće nije *casus sui generis*. I mnoge druge europske i svjetske regije suočavaju se s teškoćama egzaktnog geografskog određivanja. Globalno najpoznatiji primjer te problematike vjerojatno je slučaj Bliskog istoka. Osim što se stručnjaci spore oko toga koje točno sve države spadaju u tu regiju, u znanstvenoj zajednici nema potpune suglasnosti čak ni oko njezina imena s obzirom da je neki istraživači redovito nazivaju Srednjim istokom koji „bi trebao označavati područje koje se nalazi 'na sredini', između Bliskoga i Dalekog istoka, neku vrstu međuprostora ili međuzemlja (*land-in-between*), analogno shvaćanju Srednje Europe kao prostora između Zapadne i Istočne Europe (*Zwischeneuropa*).“ U: Mirjana Kasapović, „Bliski ili Srednji istok?“, *Političke analize*, br. 1. (2010.): str. 57-58. O tome također vidi: Mirjana Kasapović (ur.), *Bliski istok*, Zagreb 2016., str. 5-13.

⁴ O nepostojanju konsenzusa i raznovrsnim geografskim razumijevanjima Srednje Europe kao europske regije vidi pogleda R. Blancharda, G. D. Hubbarda, G. W. Hoffmana i J. Gottmana: Mladen Klemenčić (1997.): Regija, regionalizacija i regionalizam, U: Mladen Klemenčić (ur.), *Atlas Europe*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, str. 198-199.

Tvrđi da je pojam promjenjiv, povijesno nestalan, nedovoljno jasan te da mu društveno-kulturne i gospodarske realnosti konstantno izmjenjuju i nadopunjuju značenje. Geografi, navodi on,

„smatraju da se Srednja Europa ne može odrediti kao strogo zemljopisna jedinica. Njezini su dijelovi, poput Češke i Austrije, Slovačke i Mađarske, fizički, doduše, povezani ali su također i otvoreni prema drugim regijama. Stoga ju je moguće najbolje odrediti kao kulturno-povijesno-zemljopisnu regiju.“⁵

Iako je suglasan da je to najdiskutabilnija i najrazličitije interpretirana europska regionalna sastavnica, svoje mišljenje glede ovoga pitanja iznio je, primjerice, i hrvatski geograf Mladen Klemenčić. Ukratko, on smatra da je Srednja Europa dio Staroga kontinenta omeđen Baltičkim morem, Alpama, Jadranskim morem, francuskom granicom na zapadnoj strani te nekadašnjom sovjetskom granicom na istočnoj strani što svakako predstavlja proširenu verziju jer uključuje današnju Njemačku, Švicarsku, Austriju, Poljsku, Češku, Slovačku, Mađarsku, Sloveniju, a možda i Rumunjsku. Napominje da je pojam prvi upotrijebio Nijemac August Zeune 1808. godine kada je želio upozoriti na neka klimatska i karakterna obilježja Srednje Europe u odnosu na druge europske cjeline. Autor u nastavku ističe da je *Mittleuropa* sinonim za Srednju Europu u njemačkome jeziku.⁶ Taj je pojam prvi uveo u XIX. stoljeću Georg Friedrich List, a njime je želio odrediti austrijsku i njemačku carevinu, helvetsku zemlju te današnji Beneluks.

Uz to, Klemenčić s pravom naglašava da je semitski element duboko utkan u srednjoeuropski identitet imajući pritom u vidu da je židovska zajednica u Srednjoj Europi sve do Drugoga svjetskog rata imala izniman demografski, gospodarski, kulturni, obrazovni i ini potencijal. Nadalje, Klemenčić je svjestan golemih razlika u shvaćanju Srednje Europe kao takve. S jedne strane to je prostor kojeg je dio njemačke upravljačke elite u modernom i suvremenom kontekstu nerijetko uvrštavao u svoje geopolitičke zamisli bilo da se radilo o *lebensraumu* (njem. „životni prostor“) ili je jednostavno riječ o zoni neposrednog kulturno-političkog utjecaja. S druge pak strane zapadnoeuropska je tradicija Srednju Europu u XX. stoljeću najčešće poimala kao čimbenik koji je trebao spriječiti dva susjedna prodora: sovjetski (ruski) i njemački. Zapadu je stoga Srednja Europa u prošlom vijeku na neki način služila kao štit od boljševičkog nasrtaja budući da je u međuratnom periodu ta brana označavana kao *cordon sanitaire*, to jest lanac država kojima je

⁵ Darko Dukovski, *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća*, sv. I., Zagreb 2005., str. 11.

⁶ O tome vidi više u: Henry Cord Meyer, “Mittleuropa in German political geography”, *Annals of the Association of American Geographers*, br. 36. (1946.): str. 178-194.

zadaća prvenstveno bila jamčiti sigurnost zapadnih zemalja od propuštanja štetnih utjecaja Oktobarske revolucije, kao i neutraliziranje agresivne nacističke vanjske politike. Konačno, Klemenčić zaključuje da je bipolarnom hladnoratovskom podjelom Srednja Europa izgubila svoj smisao jer je cijepanjem na zapadni i istočni dio ona izgubila svoju primarnu funkciju gledajući iz zapadne vizure, no njezin je značaj nakon pada Berlinskoga zida 1989. godine⁷ ponovno postao aktualan napose kroz Višegradsku skupinu koja je srž Srednje Europe.⁸

⁷ O važnosti srednjoeuropskih događaja u to vrijeme vidi: Timothy Garton Ash, *Mi građani: revolucije 1989.*, Zagreb 1993.

⁸ Mladen Klemenčić (1997.): Regija, regionalizacija i regionalizam, U: Mladen Klemenčić (ur.), *Atlas Europe*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, str. 200-201.

Srednja, Srednjoistočna ili Istočna Europa?

Povrh navedenog, još jedan prijedor oko Srednje Europe zasigurno predstavlja i to što ju mnogi autori sagledavaju na različite načine iz različitih razloga. Tako je, primjerice, povjesničar i nekadašnji profesor na Sveučilištu Yale u Sjedinjenim Američkim Državama Piotr S. Wandycz pisao o Srednjoistočnoj Europi.⁹ Taj je pojam novijega datuma i počeo se rabiti kod opisivanja europskoga prostora koji nije niti zapadni, ali niti istočni već nešto između, neki treći put, odnosno *The Lands Between*¹⁰ kako je kazao Alan W. Palmer u svojoj knjizi kada je pisao o povijesti Srednjoistočne Europe. Premda ne baš najsretniji, jedni su čak mišljenja da je taj „neoterminološki naziv“ najprihvatljiviji,¹¹ drugi poput povjesničara Nikše Stančića o Srednjoj i Srednjoistočnoj Europi govore kao o zasebnima cjelinama,¹² a treći pak pišu o „istočnoj Srednjoj Europi“.¹³ Wandycz također priznaje da se i oko Srednjoistočne Europe vode polemike kada je riječ o njezinim točnim granicama, a atribucija „istočna“ dodana je „srednjoj“ s obzirom da je nakon 1945. godine cijela regija potpala pod sovjetsku dominaciju¹⁴ što je polučilo neopravdano brisanje očitih razlika između Srednje i Istočne Europe¹⁵ budući da su, kako tvrdi Lonnie R. Johnson, u tome razdoblju „Sovjetski Savez i Istočna Europa (ili 'blok') postali jedna regija, a ne dvije (Srednja ili Srednjoistočna i Istočna Europa)“.¹⁶

⁹ Wandycz insistira na tome pojmu s obzirom da je svoje knjige naslovljavao tim nazivom (vidi knjige *The Price of Freedom: A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present* i *The Lands of Partitioned Poland, 1795-1918: A History of East Central Europe*). Ipak, priznaje da je Srednja Europa jedini prikladan naziv kojemu su najsrodniji češki krugovi koji su oduvijek stremili zapadnome miljeu. U: Piotr S. Wandycz, *Cijena slobode*, Zagreb 2004., str. VIII. Pojam Srednjoistočna Europa koristi npr. i Adolf Krager. Potonji iz pojma Istočna Europa apstrahira Srednjoistočnu Europu za koju smatra da ju čine Mađarska, Češka, Poljska i Slovačka. U: Adolf Krager, „Ostmitteleuropa. Zur Entwicklung eines Raumbegriffs“, *Der Bürger im Staat*, br. 3. (1997.): str. 146.

¹⁰ Alan Warwick Palmer, *The Lands Between: A History of East-Central Europe Since the Congress of Vienna*, New York 1970.

¹¹ Bibó, Huszár i Szűcs, *Regije evropske povijesti*, Zagreb 1995., str. 147.

¹² Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002., str. 27; Nikša Stančić, „Hrvatska nacionalna integracija u 19. i 20. stoljeću“ U: *Hrvatska politika u XX. stoljeću*, Ljubomir Antić (ur.), str. 12., Zagreb 2006.

¹³ Ralf Dahrendorf, *Betrachtungen über die Revolution in Europa*, Stuttgart 1990.

¹⁴ O pogubnim društvenim, ekonomskim, političkim i drugim posljedicama komunističkog perioda na Srednju Europu vidi iscrpno u: Grzegorz Ekiert, *The State against Society*, New Jersey 1996. Štoviše, Lonnie R. Johnson glavninu aktualnih problema Srednje Europe pripisuje upravo višedesetljetnoj komunističkoj vladavini. U: Lonnie R. Johnson, *Central Europe. Enemies, Neighbors, Friends*, New York 1996., str. 12.

¹⁵ Tako, primjerice, njemački profesor komparativne politike s Humboldtova sveučilišta u Berlinu Wolfgang Merkel u kontekstu postkomunističke demokratizacije političkih poredaka Mađarsku, Poljsku, Češku i Slovačku (tadašnju Čehoslovačku) analizira kroz prizmu Istočne Europe, ali autor te zemlje ipak smješta u Srednjoistočnu Europu. U: Wolfgang Merkel, *Transformacija političkih sustava*, Zagreb 2011., str. 415-417.

¹⁶ Lonnie R. Johnson, *Central Europe. Enemies, Neighbors, Friends*, New York 1996., str. 250.

Općenito, regionalne granice nije niti danas lako jednoznačno određivati iz jednostavna razloga što one nisu apsolutne i što su se kroz prošlost mijenjale, a svako je razdoblje karakteriziralo posebno značenje i zaseban povijesni kontekst. Mađarski povjesničar Jenő Szűcs uočava da su se unutarnje granice Europe počele formirati već na prijelazu prvoga i drugoga tisućljeća. Prema njemu, o europskim se regijama može govoriti od onoga trenutka kada se na zapadnome dijelu europskoga kontinenta pojavilo zapadno kršćanstvo, renesansa, gotika, reformacija, korporativne slobode, autonomni gradovi i dr., dočim je na drugome, istočnome dijelu Europe tih pojava bilo vrlo malo ili ih uopće nije bilo. Također, tvrdi da su se granice Zapadne Europe protezale sve do istočnih granica poljskoga i mađarskog kraljevstva te, u konačnici, Istočne Pruske. Usto, „linija nekadašnjeg rimskog *limes(a)* ostala je također utisnuta na morfološkom zemljovidu Evrope, izdvojivši već od samog početka iz pojma 'Zapada' klicu 'Srednje Europe'.“¹⁷ Napokon, Szűcs prve prave orise Zapadne i Istočne Europe prepoznaje nakon 1500. godine kada je Zapad postao prostor feudalnoga sustava, a Istok područje „drugoga kmetstva“.

Konstatira da je „oštra demarkaciona linija gospodarskog i društvenog sustava“ prolazila „zaprepašujućom točnošću na graničnoj crti Laba-Lajta iz vremena oko 800. godine“ i, pored navedenoga, primjećujući povijesnu ironiju, podsjeća da su nakon Drugoga svjetskog rata na tom istom pravcu Staljin, Churchill i Roosevelt naprasno podijelili Stari kontinent kao da su „pomno proučavali *status quo* iz vremena Karla Velikog, upravo na 1130. godišnjicu careve smrti.“¹⁸ Koliko se god stručnjaci u svojim stavovima razilazili u analizama o periferiji Srednje Europe, glede centra regije u osnovi nema nikakvih nedoumica. Prema Wandyczu, kao i mnogim drugim istraživačima ovoga jedinstvenoga područja, jezgru Srednjoistočne Europe čine današnja Poljska, Češka, Slovačka te Mađarska i u ovomu će radu najčešće u fokusu biti upravo te države. No, da bi se Srednja Europa afirmirala kao odvojen i autonoman povijesno-geografski entitet najprije se trebala pojaviti stvarna podjela na relaciji Istok-Zapad čiji su temelji jednim dijelom postavljeni još u Zapadnom i Istočnom Rimskom Carstvu.¹⁹ Ta raskrsnica u modernoj epohi po prvi je puta došla snažnije do izražaja u Ruskom Carstvu u prvoj polovici XIX. stoljeća kada su se u tamošnjoj kulturnoj javnosti snažno sukobili štovatelji Francuske revolucije i pristaše zapadne misli (tzv. zapadnjaci) s onima koji su naglašavali domaće institucije i veličali pravoslavlje (tzv. slavenofili).

¹⁷ Bibó, Huszár i Szűcs, *Regije evropske povijesti*, Zagreb 1995., str. 147.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Piotr S. Wandycz, *Cijena slobode*, Zagreb 2004., str. 1-2.

Nadalje, kada je pisao o geografskim i etnografskim dimenzijama Srednjoistočne Europe povjesničar Oskar Halecki Europu je podijelio na četiri povijesno-geografske cjeline: Zapadnu, Srednjozapadnu, Srednjoistočnu i Istočnu Europu. Prema njegovim zamislima, Srednjoistočna regija je omeđena Švedskom, Njemačkom, Italijom, Turskom i Rusijom, a Srednjozapadnu Europu sačinjavaju njemačke zemlje. Općenito gledano, kada se govori o Srednjoj Europi onda su prvenstveno u fokusu narodi između „Baltika i Balkana te između teritorija naseljenih Nijemcima i Rusima“²⁰ ili, riječima Istvána Biba, „uobičajeno je danas stanovište po kojemu Srednju i Istočnu Evropu—točnije: čitavo ono područje koje se prostire istočno od Rajne, između Francuske i Rusije“.²¹ No, kao što je već navedeno, Halecki je Srednju Europu raščlanio na dva dijela. Naime, smatrao je da Srednja Europa u kulturnom i povijesnom smislu nije homogena regija zato što glavni dio Srednjoistočne Europe nije bio izložen rimskim duhovnim strujanjima, dok s druge strane Srednjozapadna Europa jest.

Priznaje da te granice nisu striktno određene, ali napominje da se razlike moraju obvezatno uzimati u obzir kako bi se izbjegli pogrešni zaključci. K tomu, Halecki je u pravu kada konstatira da je Srednja Europa u povijesti često prkosila pritiscima sa zapadnog i istočnog boka, a upravo taj oporbeni stav u odnosu na vlastito susjedstvo na neki način legitimira njezinu izuzetnost.²² Doista se bez mnogo razmišljanja može odbaciti bilo kakva mogućnost da su gore navedene srednjoeuropske države (Poljska, Češka, Slovačka, Mađarska) integralni dio Istočne Europe poglavito ako se ima u vidu da je ta sintagma dvojakoga značenja s obzirom da je „istočno“ percipirano na neki način kao negacija „europskoga“. Shodno tomu, politologinja Mirjana Kasapović, poglavito u kontekstu postkomunističkog razdoblja,²³ jasno odvaja Srednju od Istočne Europe smatrajući Mađarsku, Češku, Slovačku i Poljsku neupitno dijelom zapadnoga kulturno-civilizacijskoga kruga. Kasapović ističe

„da bi se moglo kazati da istraživači koji ističu važnost političke povijesti i političke kulture u konstituciji regije u Srednju Europu obično svrstavaju sve zemlje bivše Habsburške Carevine. Očita je i stanovita selekcijska pristranost, koja izvire iz podrijetla istraživača: istraživači iz država stare, habsburške, Srednje Europe obično u novu,

²⁰ László Kontler, *Povijest Mađarske*, Zagreb 2007., str. 21.

²¹ Bibó, Huszár i Szűcs, *Regije evropske povijesti*, Zagreb 1995., str. 39.

²² Oskar Halecki, *Borderlands of Western Civilization*, Safety Harbor 1980., str. 7-11.

²³ O tome vidi više u: Padraic Kenney, *Breme slobode: Istočna Europa nakon 1989. godine*, Zagreb 2007.

postkomunističku Srednju Europu svrstavaju sve suvremene države koje su nekoć bile dio Carevine. Nasuprot njima, mnogi zapadnoeuropski i američki autori skloniji su reduciranju pojma Srednje Europe na 'čvrstu jezgru' (...).²⁴

To, dakako, ne znači da se u srednjoeuropskim društvima ne mogu prepoznati neka orijentalna obilježja, no nema sumnje da su prve regionalne razlike počele svoje obrise dobivati već u srednjemu vijeku kada je pripadnost različitim konfesionalnim zajednicama iznjedrila prve identitetne suprotnosti. Ta *differentia specifica*, odnosno odraz različitoga povijesnoga iskustva, uvjerljiv je dokaz da su Srednja i Istočna Europa odgojeni u oprečnim kulturno-civilizacijskim svjetovima, koji se *a priori* ogledaju u dihotomiji odnosa kršćanskoga (latinskog) Zapada spram (grčkog) Istoka koji se razvijaju odvojeno već više od devet stotina godina. Drugim riječima, „pravoslavlje nije tek neka vrsta katoličanstva bez pape već nešto sasvim različito od bilo kojega vjerskog sustava na Zapadu“.²⁵ Za razliku od istočnih zemalja gdje prevladava ortodoksija u potezu od Rusije do Grčke, države Srednje Europe (napose povijesna Poljska²⁶ i Ugarska²⁷) u kojima je naslijeđe zapadnog kršćanstva snažno ukorijenjeno u nacionalne pore nisu bez razloga bile percipirane kao *Antemurale Christianitatis*. Predziđe kršćanstva, taj snažni identifikacijski faktor i društveni kohezivni element ne bi vjerojatno bio toliko izražen da nije bio formiran recipročno u odnosu na Drugoga. Sasvim je jasno da se to u prvome redu odnosilo isključivo na Osmansko Carstvo utemeljeno na islamskoj vjeroispovijesti što je predstavljalo ne samo religijski, već i civilizacijski sudar budući da je, prema riječima Oskara Haleckog, „tijekom cijele europske povijesti u užem smislu, Europa bila gotovo istoznačna s kršćanstvom“.²⁸ Osim istočnoga kršćanstva što ga je Kijevska Rusija preuzela od Bizanta, ruske su se zemlje od zapadnih znatno razlikovale u tomu što je ondje duhovno imalo dugo prednost nad svjetovnim, ali i po tomu što Rusija nije okusila zapadne fenomene kao što su srednjovjekovne borbe Crkve i države, renesansa, reformacija, prosvjetiteljstvo, Francuska revolucija te modernizacija koju je tvrdoglavo stopirao i odgađao zastarjeli agrarni sustav.

²⁴ Mirjana Kasapović, „Regionalna komparatistika i Istočna Europa: kako se raspala Istočna Europa“, *Anali Hrvatskog politološkog društva*, br. 1. (2007.): str. 90.

²⁵ Timothy Ware, *Pravoslavna crkva*, Zagreb 2005., str. 8.

²⁶ O važnosti, primjerice, Poljske po tom pitanju Tymowski je zapisao sljedeće: “Godine 966. Mieško se prekrstio, čime je svoju državu smjestio u politički sustav Srednje Europe, te označio europske, kršćanske putove razvitka poljske države i poljskog društva.” U: Michał Tymowski, *Kratka povijest Poljske*, Zagreb 1999., str. 16.

²⁷ László Kontler nema dilema da je Mađarska gotovo tisuću godina u Srednjoj Europi. Slično je u međuratnome razdoblju razmišljao i mađarski kulturni geograf Jenő Cholnoky koji je Srednju Europu i teritorij povijesnoga Ugarskog Kraljevstva gotovo pa poistovjetio. U: László Kontler, *Povijest Mađarske*, Zagreb 2007., str. 21.

²⁸ Mark Mazower, *Balkan*, Zagreb 2007., str. 16.

Iz svega navedenog neupitno proizlazi da je Srednja ili Srednjoistočna Europa granični čuvar zapadnih običaja odnosno *Borderlands of Western Civilization* kako napominje Oskar Halecki u istoimenoj knjizi.²⁹ Potonji se opredijelio za naziv Srednjoistočna jer razmatra problematiku u širem opsegu, to jest kroz bizantsko razdoblje u kojemu velik dio Srednje Europe nije ostao otporan na utjecaje, primjerice, kršćanskoga Istoka. Wandycz, nadalje, postavlja dobro pitanje, a ono glasi može li se Srednjoistočnu Europu smatrati periferijom ili poluperiferijom. S obzirom da se periferija uvijek determinira u odnosu na centar, u ovome se slučaju stoga glavni predmet komparira sa Zapadom koji je izvor glavnih kulturoloških i tehnoloških invencija koje su, prema navodima Fernanda Braudela, neposredno oblikovale duhovni razvitak europske civilizacije.³⁰ Tvrdnja da je Srednjoistočna Europa uvijek bila samo pasivni sudionik povijesnih mijena uistinu ne odgovara povijesnoj istini. Korisne su u ovom kontekstu sljedeće riječi Milana Kundere:

„Što, zapravo Europa znači Mađaru, Čehu, Poljaku? Tisuću godina njihovi narodi pripadaju dijelu Europe ukorijenjenom u rimsko kršćanstvo. Sudjelovali su u svakom razdoblju njegove povijesti. Za njih riječ 'Europa' ne predstavlja zemljopisnu pojavu, nego duhovni pojam istoznačan s riječi 'Zapad'. Onog trena kad Mađarska više nije Europa—to će reći, Zapad—odvojena je od vlastite sudbine, vlastite povijesti: gubi srž svog identiteta.“³¹

Wandycz podsjeća da je Srednjoistočna Europa ipak umnogome zadužila Zapad i upisala se u povijest kao regija sa stanovitim nezanemarivim kulturnim dosezima. U tom smislu, pored obrane od osmanskih teritorijalnih presezanja zbog kojih su srednjoeuropski narodi sami sebi nerijetko pridavali status autentičnih Europljana, autor se opravdano osvrnuo na češki husitizam te poljsko slobodarstvo i konstitucionalizam koje su hvalili istaknute povijesne ličnosti poput Georgea Washingtona i Edmunda Burkea.³² Ipak, s jedne strane, u očima nekih zapadnjaka sve to nije bilo dostatno jer je velik broj tamošnjih promatrača na srednjoeuropske narode uglavnom gledao kao na podkapacitirane zajednice udaljene od žarišta globalne moći.

²⁹ Piotr S. Wandycz, *Cijena slobode*, Zagreb 2004., str. 2-4.

³⁰ Fernand Braudel, *Civilizacije kroz povijest*, Zagreb, 1990., str. 267-473.

³¹ Jacques Le Rider, *Mittleuropa*, Zagreb 1998., str. 190.

³² Epohalnost i revolucionarnost poljskog Ustava 3. svibnja 1791. godine Damir Agičić je opisao sljedećim riječima: „Ustav 3. svibnja snažno je odjeknuo u Europi. O usvajanju tog državnopravnog akta svoje su vlade izvještavali gotovo svi veleposlanici europskih država u Varšavi. Donošenjem temeljnog ustavnog akta Poljaci su preduhitrili sve ostale narode u Europi. Svoj su ustav donijeli pola godine prije Francuza, samo četiri godine nakon što su, kao prvi u svijetu, ustav donijeli Amerikanci.“ U: Damir Agičić, *Podijeljena Poljska 1772.-1918.*, Zagreb 2004., str. 21.

S druge strane, Kundera je zapisao da Zapad čak nije ni primjećivao postojanje Srednje Europe³³ što je kasnije mnoge, primjerice hrvatske, autore nagnalo na pitanje postoji li uopće Srednja Europa ili je riječ o mitu.³⁴ Podrazumijeva se, takav podcjenjivački stav jačao je usporedo sa srednjoeuropskim idealiziranjem Zapada koji je zbilja u mnogim oblastima bio mjerodavan iz niza objektivnih razloga. Posve je jasno da to nisu bili primitivni i dekadentni narodi, no svaka poredba sa zapadnim postignućima u pravilu je poprimala negativnu konotaciju po drugoga. U tim i takvim okolnostima materijalna, demografska i druga bogatstva Zapada³⁵ obezvjeđivala su srednjoeuropski prostor. On je svoje političko-psihološke probleme u XIX. stoljeću kompenzirao nacionalističkim zahtjevima, dok je ekonomske i druge frustracije često zataškavao naglašavanjem kulturnog napretka što je mnogo teže bilo postići malim i rubnim narodima kao što su Slovaci, Česi ili Mađari, ali ne i Poljacima koji se s pravom gotovo nikada nisu smatrali malim narodom.³⁶ Postoji, naime, mnoštvo rječitih primjera koji govore u prilog činjenici da su ti narodi (osobito češki) u skladu sa svojim stupnjem socio-ekonomskog razvoja bili razmjerno kreativni i inovativni od srednjega vijeka pa sve do modernoga doba. Dovoljno se samo prisjetiti da je Prag već 1348. postao sveučilišni centar. Nedugo nakon toga i u Krakovu je osnovan univerzitet (poznatiji kao Jagelonsko sveučilište) 1364. godine na kojemu su se matematika i astronomija po prvi puta podučavale u Europi.³⁷ Poljaci, međutim, u svome intelektualnome napredovanju nisu nimalo posustali sve do današnjega dana. Adam Mickiewicz, najveće pero poljskoga romantizma, samo je jedno u nizu imena koja su proslavila tu veliku kulturno-znanstvenu zajednicu s bogatom misaonom tradicijom. Tymowski poentira ustvrdivši da su u drugoj polovici XIX. stoljeća poljske povijesne, geografske, lingvističke, etnografske, umjetničke i prirodne znanosti doživjele istinski procvat.³⁸

³³ Jacques Le Rider, *Mittleuropa*, Zagreb 1998., str. 197.

³⁴ Vidi sljedeće radove: Anđelko Milardović, *Srednja Europa između mita i zbilje*, Zagreb 1998.; Nikola Petković, *Srednja Europa: zbilja-mit-utopija*, Rijeka 2003.; Nada Švob-Đokić, „Srednja Europa: kulturna fikcija ili politička realnost?“, *Politička misao*, br. 1. (1997.):167-175.; Drago Roksandić, „Postoji li još uvijek Srednja Europa?“, *Historijski zbornik*, br. 1. (2012.): str. 187-201.

³⁵ Američki sociolog Immanuel Wallerstein poznat je po svojoj teoriji o svjetskom ekonomskom sustavu. Prema toj teoriji bliskoj marksističkoj perspektivi, već se u tzv. „dugom XVI. stoljeću“ (1450.-1640.) pojavio kapitalistički ekonomski poredak koji je, posredstvom podjele rada, razdijelio jezgru od periferije, odnosno industrijska područja od neindustrijskih. Vidi u: Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*, New York 1974.

³⁶ Piotr S. Wandycz, *Cijena slobode*, Zagreb 2004., str. 4-7.

³⁷ Isto, str. 39.

³⁸ Michał Tymowski, *Kratka povijest Poljske*, Zagreb 1999., str. 92-96.

Uz to, progresivnih društvenih snaga nije nedostajalo primjerice u prvoj polovici XIX. stoljeća ni u drugim srednjoeuropskim krajevima, a tu nam tezu zorno ilustrira jedan mađarski primjer. Naime,

„europska politika i europski privredni razvoj sudjelovali su u potkopavanju feudalnih osnova i apsolutističkoga političkog poretka u Ugarskoj. Prije svega kao posljedica ekonomskog razvoja, rasla je potražnja za primjenom stanovitih modernih znanstvenih otkrića za industrijske i druge potrebe, unatoč činjenici što su još uvijek uvelike nedostajali preduvjeti za neovisni znanstveni i tehnički napredak, isto kao i novac i odgovarajući stručnjaci. Ipak su značajni uspjesi postignuti na Peštanskom sveučilištu u poljoprivrednim znanostima (uključujući botaniku i zoologiju), u hidraulici i u medicini. Godine 1828. Ányos Jedlik napravio je električni motor, a 1832. Bolyaisevi su otkrili apsolutnu geometriju. Oba su izuma bila vrlo važna za znanost u međunarodnim razmjerima, iako zbog zaostalih tehničkih prilika u Ugarskoj nisu mogla biti praktično primijenjena kod kuće.“³⁹

Gotovo samo od sebe se nameće pitanje kako je i zašto došlo do zapadnog ponižavanja (što je dodatno iskristaliziralo posebnost Srednje Europe) ako su srednjoeuropski narodi koliko-toliko odolijevali zahtjevima svoga vremena? Prvo, Wandycz početak rascjepa vidi u tromosti poljoprivrednog sektora da odbaci zastarjele sheme, implementira zapadne modele i započne agrarnu modernizaciju. Drugi se pak aspekt tiče usvajanja nekih zapadnih principa u anakroni institucionalni okvir što dakako nije polučivalo željene rezultate s obzirom da je riječ bila tek o kozmetičkim, a ne dubinskim institucionalnim reformama.⁴⁰ Klica je to dakle „izvorne zaostalosti“ odnosno „povijesne slijepe ulice“ spram Zapadne Europe kako kaže mađarski povjesničar István Bibó. Dodatno, prema Wandyczzevu viđenju, još je nekoliko ključnih povijesnih procesa koji su ostavili čvrst trag na povijesno gibanje Srednje Europe. Poljaci su doista na vlastitoj koži osjetili razne političke pokuse od ranijih perioda pa sve do kompromitiranog komunističkog poretka koji je za sobom ostavio društvene deformacije s nesagledivim posljedicama. Mukotrпно trpeći tuđinsku vlast te pruskim, ruskim i austrijskim podjelama svoga teritorija (1772., 1793. i 1795. godine) dodatno su osnažili nacionalni osjećaj i želju za povratkom državnosti. Poraz u bitki na Mohačkom polju 1526. godine urezan je duboko u kolektivnu svijest Mađara, a kako i ne bi kada je taj događaj rezultirao trostrukom podjelom Ugarske u trajanju od stotinu i pedeset godina. Traume, dakako, nisu zaobišle ni Čehe koji pamte poraz na Bijeloj gori 1620. godine iako mnogo bolje pamte njemačko-češke odnose opterećene u gotovo višestoljetnom trajanju.

³⁹ Péter Hanák (ur.), *Povijest Mađarske*, Zagreb 1995., str. 129-130.

⁴⁰ Piotr S. Wandycz, *Cijena slobode*, Zagreb 2004., str. 7.

Nipošto se ne smije smetnuti s uma ni židovska komponenta (kojoj Srednja Europa neizmjerne duguje!), a što je opet posebna tematska cjelina o kojoj će više riječi biti u nastavku rada.⁴¹ Wandycz u cijelosti trezveno zaključuje sljedeće:

„Dobar dio Srednjoistočne Europe ispunjen je borbom za slobodu. Ugnjetavanje je dolazilo izvana zbog izložena geografskog položaja: perifernog u slučaju Mađarske (kako je ustvrdio povjesničar Péter Hanák), otvorenim upadima s istoka i zapada u slučaju Poljske, ili okruženom njemačkim zemljama kao što je slučaj s Češkom. No u svakom je tom slučaju obično postojao i ideološki element: izvanjski apsolutizam nasuprot lokalnom konstitucionalizmu.“⁴²

Zato, snaga i legitimacija Srednje Europe uvijek je bila utemeljena u njezinoj turbulentnoj interakciji sa Zapadom i Istokom. Moglo bi se kazati da je bit i suština Srednje Europe uvijek dolazila do izražaja tek onda kada se dovela u neku korelaciju s dvama navedenim kulturnim jedinicama. Ona je, dakle, reakcija na zapadne i istočne impulse i to je sasvim sigurno jedna od njezinih osnovnih značajki. Konačno, Darko Dukovski svoj osvrt o Srednjoj Europi zaokružuje sljedećim riječima:

„Istraživanja o njezinim granicama uzaludan su i beskoristan posao jer su se one mijenjale nakon gotovo svake velike europske reorganizacije. Ipak, u kulturnom pogledu situacija je nešto povoljnija i jasnija. Srednja je Europa, naime, od samih početaka pripadala kršćanstvu, kulturi, državnom uređenju Zapada te je slijedila zapadni obrazac tvorbe države, političkih i pravosudnih institucija. Ono što ju odlikuje jest bogat etnokulturni sastav sa čak dvanaestak naroda i osam glavnih religija, uključujući i njihove mješavine. Srednja Europa je stoga bila i ostala višestruko (na različitim razinama) pluralistička. Ova je činjenica katkad podupirala kulturno međudjelovanje i stimulirala utjecaje među narodima ali je, mnogo češće, kroz 19. stoljeće bila i glavni izvor vjerskih i nacionalnih sukoba i netolerancije koji su znatno utjecali ne samo na ovu regiju nego i na cijelu Europu.“⁴³

Upravo o XIX. stoljeću te njegovim refleksijama na Srednju Europu bit će riječi u nastavku rada.

⁴¹ Isto, str. 10-11.

⁴² Isto, str. 12.

⁴³ Darko Dukovski, *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća*, sv. I., Zagreb 2005., str. 12.

Federalističke ideje i planovi

Ne griješe oni koji kažu da su (kon)federalističke ideje i srednjoeuropski prostor u XIX. stoljeću gotovo pa dvije nerazdvojne kategorije. Toga je, dakako, svjestan i povjesničar Drago Roksandić koji je zapisao sljedeće:

„Otkako je Srednja Europa kao problem ukorijenjena u duhovnosti vlastitoga prostora otvoreno je i pitanje naravi odnosa među ljudima i narodima koji ju konstituiraju. Od sredine 19. stoljeća, kada je s društvenim promjenama u Habsburškoj Monarhiji 1848./49. godine, otvoreno i pitanje njezina konstitucionalizma, sve do 1989. godine pa i do danas, u čitavu rasponu odnosa poricanja i potvrđivanja, kao što je trajna tema Srednje Europe, trajno je i pitanje u kakvim međusobnim odnosima jesu, mogu i/ili trebaju biti srednjoeuropski narodi. U stoljeće i pol suvremenoga srednjoeuropskog povijesnog iskustva nijedan model nije izdržao povijesnu provjeru.“⁴⁴

Opće je poznata činjenica da je 1848. godina u europskoj povijesti zapamćena kao godina iznenadnih i velikih prijeloma kada je ideja Europe naroda nastojala smijeniti Europu kraljeva. Podrazumijeva se, neokrznuta nije prošla niti Srednja Europa koju su zapljusnuli veliki nemiri, a potom i ustanci koje je generirao liberalni nacionalizam prepun kontradikcija u tom času. Drugim riječima,

„baš na tom, socijalno još nedovoljno izdiferenciranom tlu srednje Evrope, revolucija je imala izrazito nacionalno obilježje; ugnjeteni su narodi u različitoj mjeri nastojali, da u temelje buržoaske revolucije uzidaju pravo na samostalan nacionalni razvitak.“⁴⁵

Mađarski povjesničar László Kontler zastupa mišljenje da uzroke revolucija 1848. godine *de facto* treba tražiti u nekoliko krucijalnih procesa počevši od nestabilnog (tzv. konzervativnog) međunarodnog poretka uspostavljenog na Bečkome kongresu (u kojemu je, nije nevažno spomenuti u kontekstu Srednje Europe, Rusko Carstvo doista igralo važnu ulogu jer je XIX. stoljeće poznato kao „rusko stoljeće“)⁴⁶ pa sve do gospodarskih i financijskih neprilika.⁴⁷ Uzgred rečeno, američki diplomat, profesor i povjesničar Henry Kissinger ne bi se u jednome dijelu usuglasio s Kontlerom. Naime, Kissinger tvrdi, a na toj temi je i doktorirao na harvardskom

⁴⁴ Horst Haselsteiner, *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*, Zagreb 1997., str. 13.

⁴⁵ Jaroslav Šidak, „Revolucija godine 1848./49.“, *Historijski zbornik*, br. 1-4. (1948.): str. 26.

⁴⁶ O tome detaljnije u: Vladimir Ibler, *Diplomatska historija 1814-1871*, Zagreb 1960.; Barbara Jelavich, *A Century of Russian Foreign Policy 1814-1914*, Philadelphia-New York 1964.

⁴⁷ László Kontler, *Povijest Mađarske*, Zagreb 2007., str. 251.

sveučilištu,⁴⁸ da je međunarodni sustav nakon Bečkoga kongresa bio jedan od najstabilnijih međunarodnih poredaka.⁴⁹ Istini za volju, Kontler je, pretpostavljam, nestabilnost temeljio na uzavrelim međunacionalnim tenzijama, a da je njih doista bilo svjedoče nam revolucionarni preokreti 1830.-1831. koji su pokazali krhkost post-napoleonske ere. Iz perspektive političkog realizma, Kissinger je pak stabilnost prvenstveno razmatrao na makropolitikom planu, odnosno kroz prizmu ravnoteže snaga (tzv. *balance of power*) dajući u svojim promišljanjima najveću važnost međunarodnoj sigurnosti koju je trebala jamčiti Sveta alijansa.⁵⁰ Međutim, čini se da objašnjenje dvaju suprotstavljenih gledišta leži upravo u navodu slovenskoga politologa Antona Grizolda koji je u kontekstu spomenutog sustava ravnoteže moći ustvrdio sljedeće:

„I u vrijeme Svete alijanse (1815.-1829.) ravnoteža mira u Europi zasnivala se na načelu legitimnosti. Pritom se nije u tolikoj mjeri radilo o pravednosti međunarodnog uređenja, već o tome da su subjekti međunarodnih odnosa prihvaćali postojeće međunarodno uređenje, iako njime nisu bili potpuno zadovoljni.“⁵¹

Bilo kako bilo, 1848. godine najprije je u siječnju u Palermu došlo do zahtjeva za ustavnom i nacionalnom slobodom⁵², da bi potom u veljači došlo do revolucije u Francuskoj, a zatim je u ožujku došlo do prevrata u njemačkoj i austrijskoj prijestolnici te drugim gradovima. Urušavanje Metternichova režima prouzrokovalo je brojne političke trzavice. Na međunarodnom su se planu odvijale diplomatske igre između europskih sila. S jedne strane ruski se car Nikola 1849. i 1850. dva puta umiješao u poslove Srednje Europe. Prvo njegovo uplitanje (čak vojno!) 1849. godine bilo je povezano s gušenjem mađarskog ustanka što je bio diplomatski ustupak Austriji, a drugo uplitanje ticalo se sprječavanja njemačkoga ujedinjenja. Ruska intervencija u Ugarskoj bila je izraz očuvanja *statusa quo* u Poljskoj, ali i izraz duboke sumnje spram buntovnika Kossutha zbog možebitnog ugrožavanja carskih interesa.⁵³ S druge pak strane, u tim otegotnim okolnostima 1848. godine u Habsburškoj Monarhiji pojavili su se zahtjevi o unutarnjoj rekonstrukciji multinacionalne carevine kako bi se ispunili državno-pravni faktori pojedinih naroda. Drugim riječima, na suprotstavljenim stranama zatekli su se centralizam i federalizam te trijalizam, dualizam i

⁴⁸ Vidi: Henry Kissinger, *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812-1822*, Boston 1957.

⁴⁹ Henry Kissinger, *Diplomacija*, Zagreb 2000., str. 22.

⁵⁰ *Međunarodno pravo 2*, Juraj Andrassy, Božidar Bakotić, Davorin Lapaš, Maja Seršić i Budislav Vukas (ur.) Zagreb 2012., str. 112.

⁵¹ Anton Grizold, *Međunarodna sigurnost*, Zagreb 1998., str. 55.

⁵² Giuliano Procacci, *Povijest Talijana*, Zagreb 1996., str. 212.

⁵³ V. P. Potemkin, *Historija diplomacije*, sv. I., Zagreb 1951., str. 379-380.

apsolutizam. U tim turbulentnim trenucima i nepovoljnim prilikama izloženi su različiti programi, ali federalizam⁵⁴ se na neki način vidio kao najsretnija opcija. Austrijski povjesničar Horst Haselsteiner ističe da je prve koncepte o kohabitaciji podunavskih naroda iznio Lajos Kossuth 1850./51. godine, no oko toga postoje i oprečni navodi koji se čine izglednijima. Tako, primjerice, Péter Hanák piše da je u vrijeme revolucionarne 1848. godine poljski državnik, knez i neupitni vođa umjereno desnog, konzervativnog krila Velike emigracije (oformljene nakon propasti Studenačkog ustanka) u francuskoj prijestolnici Adam Jerzy Czartoryski, oko kojega su se u Parizu u poznatome Hotelu Lambert okupili brojni generali, intelektualci i plemići, razmatrao imperijalnu ideju međumorja,⁵⁵ to jest planirao

„širi savez svih zemalja od Baltika do Jadranskog mora. Koliko mi je poznato, on je bio prvi koji je taj labavi savez malih naroda nazvao Dunavskim savezom. To je ime preuzeo Lajos Kossuth, vođa mađarske revolucije 1848., iako je on želio suzbiti konfederaciju samo na Mađarsku, Hrvatsku, Srbiju i Rumunjsku. Plan nije isključivao mogućnost priključenja drugih slavenskih zemalja konfederaciji. Svi ti rani federativni planovi bili su od male važnosti u povijesti ideja zato što su svi bili utopijski.“⁵⁶

Valja, međutim, kazati da se Czartoryskijeva i Kossuthova uloga trebaju odvojeno analizirati. S jedne strane, Czartoryski je tada bio dojučerašnja produžena ruka ruske politike (čak ministar vanjskih poslova Ruskog Carstva 1804.-1806.), odnosno iste one politike koja je Austriji asistirala u gušenju Kossuthove revolucije u Ugarskoj. U tom smislu, Czartoryski se zauzimao za sprečavanje eventualnog austrijskog i pruskog interveniranja u poljski ustanak, a neophodnu potporu za svoja nastojanja tražio je kod Velike Britanije i Francuske. Povjesničar Damir Agičić sljedećim je riječima sažeo Czartoryskijevo djelovanje tih godina:

⁵⁴ “Federalizam je načelo političke organizacije koje dopušta nezavisnim državama da se ujedine u tzv. složenu državu pod zajedničkom centralnom vladom s time da zadržavaju znatan dio svoje bivše vlasti i nezavisnosti. Protivno centralizam i unitarizam.” U: Marijan Hubeny, Branko Kojić i Bogdan Krizman (ur.), *Međunarodni politički leksikon*, Zagreb 1960., str. 172.

⁵⁵ Sličnu ideju nakon Prvoga svjetskog rata imao je poljski maršal i diktator Józef Piłsudski. Kod njega se „razvijala ideja da se Poljska može učvrstiti ako se pomogne raspadanje preobraženog Ruskog Carstva u Sovjetski Savez po nacionalnim crtama. (...) Takav bi sigurnosni sustav, koji je Poljsku držao u središtu, a obuhvaćao države između Baltičkog i Crnog mora, obnovio, kao federaciju, Poljsku iz vremena kada je bila najveća, ojačana za zemlje koje bi Poljskoj pristupile. Plan Međumorja ili Tri mora bila je obnovljena poljska imperijalna ideja koja je trebala apsolvirati nepovoljan geografski položaj. (...) Jadran/Adrija, Baltik i Crno more, odnosno ABC, bio je koncept koji je udario u nacionalizme i neriješene sporove srednjoeuropskih naroda, koji su ovdje uvijek bili najteže raspletivi.“ U: Tvrtko Jakovina, „Suha ideja o povezivanju triju mora maršala Piłsudskog“, *Jutarnji list*, 8. srpnja 2017., str. 34. i 47.

⁵⁶ Jacques Le Rider, *Mittleuropa*, Zagreb 1998., str. 268.

„Knez Czartoryski i njegovi pristaše djelovali su na jačanju međunarodnog aspekta poljskog pitanja. Pokušavali su iskoristiti svoja poznanstva i kontakte sa stranim aristokratima i državicima, posebice francuskim i britanskim, kako bi ih zainteresirali da podrže borbu Poljaka za nezavisnost i ujedinjenje. Premda su imali uspjeha u pridobivanju javnosti i dijela parlamentarnih zastupnika, nisu uspjeli pridobiti vlade zapadnoeuropskih velesila koje nikada nisu bile previše zainteresirane za stvarni angažman na poljskoj strani protiv Rusije. Također, knez Czartoryski organizirao je cijelu mrežu agenata koji su razvili diplomatske i različite tajne aktivnosti u Europi. (...) U ovom emigrantskom taboru nije bilo cjelovitog programa...“⁵⁷

S druge strane, Kossuth je, barem deklaratorno, smatrao da mali podunavski narodi mogu biti velesila samo ako su udruženi jer inzistiranje na nacionalnim razlikama ne može polučiti željeni rezultat. Kossuthova vizija Podunavske konfederacije nije naišla na odveć značajan odjek u javnosti iako je bilo *pro et contra* stavova pri čemu valja istaći da su prevladavali ipak negativniji komentari. Konkretnije,

„ta je ideja o federaciji polazila od pretpostavke da je na području između Dunava, Jadrana i Crnog mora, zbog multinacionalno strukturiranih teritorija, nemoguće ustrojiti jedinstvenu državu. Stoga bi se narodi koji nastavaju to područje trebali ujediniti u federaciju.“⁵⁸

U načelu, srž te federacije trebale su tvoriti mađarske, hrvatske i srpske zemlje, odnosno Mađarska s Erdeljskom krajinom, Vojvodinom i Banatom, područja na kojima žive i djeluju Rumunji (Moldavija, Vlaška i Bukovina) te južnoslavenski prostor (Hrvatska i Srbija). Kossuth je zamišljao dvodomni sustav prema kojemu bi se zastupnici u Zastupnički dom birali iz tri članice: ugarske, rumunjske i južnoslavenske pokrajine, a sjedište izvršne vlasti naizmjenice bi bilo u Zagrebu, Pešti, Bukureštu i Beogradu. Ali, najviše nesporazuma uzrokovalo je pitanje unutarnjih poslova triju sastavnica. Problem je bio u tomu što Kossuth nije pazio na ravnopravnost. Mađarsku je ulogu favorizirao, a prava ostalih subjekata uvelike zapostavljao. Ilustracije radi, kada su Slovaci u svojim Zahtjevima slovačkog naroda (*Žiadosti slovenského národa*)⁵⁹ 1848. godine tražili federalizaciju Ugarske u kojoj bi Slovačka uživala autonomiju, Kossuth je to rezolutno odbacio

⁵⁷ Damir Agičić, *Podijeljena Poljska 1772.-1918.*, Zagreb 2004., str. 58-59. O tome vidi i: Sławomir Kalembka, „Polish Diplomatic Activity in Between the Uprisings (1831-1860)“ U: *The History of Polish Diplomacy X-XX c.*, Gerard Labuda i Waldemar Michowicz (ur.), Warsaw 2005., str. 364-389.

⁵⁸ Horst Haselsteiner, *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*, Zagreb 1997., str. 36.

⁵⁹ Postoji i svojevrsna revizija toga nacionalnog programa iz 1861. godine izražena u Memorandumu slovačkoga naroda (*Memorandum národa slovenského*). U: Stevo Đurašковиć, *The Politics of History in Croatia and Slovakia in the 1990s*, Zagreb 2016., str. 17.

smatrajući da Slovaci nemaju pravo na državnu samobitnost.⁶⁰ Mađarski povjesničar Oszkár Jászi je Kossuthove namjere komentirao na sljedeći način: „Temeljna Kossuthova misao bila je da se unutarne nacionalno pitanje može riješiti samo podupiranjem težnji za stvaranjem države naroda koji su rasno srodni našim narodnostima.“⁶¹ Glavni cilj Kossuthove federalističke težnje, prema Haselsteinerovim navodima, bio je „da se državnopravnim restrukturiranjem podunavskog prostora osigura opstanak Ugarske i da Mađari očuvaju vodeću poziciju“,⁶² što se uistinu čini veoma prikladnim zaključkom ukoliko imamo u vidu sljedeći Wandyczev komentar:

„Kossuth je Ugarsku vidio kao jednu naciju pod Svetom Krunom sv. Stjepana te je uspoređivao položaj Slavena i Rumunja unutar te nacije s onime Bretonaca u Francuskoj ili Velšana i Iraca u Britaniji. Bio je to najjasniji primjer francuskoga jakobinskog pristupa državnosti.“⁶³

Da ideja „dunavske Europe“ doista nije Kossuthova umotvorina ukazuju i navodi Jacquesa Le Ridera. Potonji ističe da je bečki inženjer i poduzetnik August Zang, u listu *Die Presse* travnja 1848. izložio svoju viziju reorganizacije Srednje Europe.

„Austrija bi se, tumači on, trebala povući iz Italije i pohuhvatiti se okupljanja srednjoeuropskih naroda u okviru jednog liberalnog ustava. Kod Augusta Zanga i njegovih liberalnih prijatelja oblikuje se ideja 'dunavske Europe' utemeljena na načelima demokracije, a ne više samo na dinastijskim tradicijama Habsburške kuće.“⁶⁴

Nadalje, aktualno je već duže vrijeme bilo i pitanje veza Austrije i Ugarske i taj se odnos morao definirati u što je kraćem razdoblju moguće. Tada se pojavila ideja austroslavizma Františka Palackog kao obrambeni mehanizam od panslavističkih ideja koje su se ubrzano širile iz carske Rusije, a koju je i Kossuth percipirao kao ozbiljnu ugrozu. No, Palacký (čija će vizija zasebno biti obrađena u sljedećemu poglavlju) i Kossuth nisu imali unisone poglede kada je riječ o tom problemu. Naime, Kossuth je smatrao da će slavenski narodi po logici stvari pribjegavati ruskoj panslavističkoj ideji sve dok Austrija ne prestane biti tzv. tamnica naroda. U tom smislu Kossuth je Austriju odredio kao izvorište svih nedaća ustvrdivši pritom da bi se njeznim razbijanjem doskočilo stranim pritiscima (ruskim i austrijskim u prvome redu), a svoje je misli formulirao ovako: „Očekujem smirenje nacionalnih sukoba, sigurnost od napada izvana, od

⁶⁰ Piotr S. Wandycz, *Cijena slobode*, Zagreb 2004., str. 196.

⁶¹ Horst Haselsteiner, *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*, Zagreb 1997., str. 37.

⁶² Isto, str. 37-38.

⁶³ Piotr S. Wandycz, *Cijena slobode*, Zagreb 2004., str. 177.

⁶⁴ Jacques Le Rider, *Mittleuropa*, Zagreb 1998., str. 57.

vanjskog iscrpljivanja i ovisnosti o vanjskoj sili, i to ujedinjenjem, obranom, jedinstvenom carinom i trgovinom, bez nanošenja štete mojoj naciji.“⁶⁵ Tek su s dualističkom nagodbom iz 1867. godine, koja je donijela „zlu sreću svim 'austro-slavenima' koji bi mnogo legitimnijim bili smatrali trojni sistem koji bi Slavenima i Južnim Slavenima dao važnost usporedivu s važnošću koju su imali Mađari“,⁶⁶ stupila na snagu neka nova pravila. Ili, kako navodi Haselsteiner (o nagodbi),

„stvorila je novu situaciju. Dvojna Monarhija sa svojim unutarnjim problemima privukla je na sebe pozornost svih. Kad se govorilo o federalizmu, nije se više mislilo u kategorijama integrativnog federalizma. Federalizam se, prije svega, više nije htio prenositi preko granica. Federalni ustroj u oba dijela Carstva postao je glavnim ciljem. Monarhija je morala postaviti sudbonosno pitanje–i prihvatiti odgovor: stvaranje federacije iznutra nije uspjelo, čak nije dalo ni zamaha centrifugalnim tendencijama, ni poticaja nacionalno–državnom rješenju.“⁶⁷

Naposljetku, koncem Prvoga svjetskog rata, negdje u trenutku samoga urušavanja Austro-Ugarske Monarhije, sveučilišni profesor i istaknuti pripadnik mađarskoga kulturnoga života Oszkár Jászi, izložio je u obliku knjige svoju ideju „Dunavskih ujedinjenih država“ ili „Istočne Švicarske“. Prema Jászijevoj zamisli, to je trebala biti „federacija demokratskih država unutar koje bi postojala autonomija nacionalnih manjina.“⁶⁸ Bilo je, konkretno, zamišljeno da se taj savez sastoji „od pet autonomnih jedinica ravnopravna položaja: Austrija, Češka, Poljska, Mađarska i Ilirija (južnoslavenski teritoriji)“,⁶⁹ a taj plan nije isključivao mogućnost priključivanja neke druge susjedne zemlje. Jászijeva ideja, na koncu, nije doživjela sretan kraj iz jednostavna razloga što su ju u jednakoj mjeri odbili prihvatiti kako mađarski nacionalisti, tako i vođe nekih drugih susjednih zemalja. „Budući da su vođe bili neprijateljski raspoloženi i budući da je Budimpešta izgubila vlast nad manjinama, pregovori za provedbu toga plana bili su onemogućeni.“⁷⁰ U potpunosti je u pravu stoga László Kontler kada kaže da je Jászijeva ideja ostala puki san.⁷¹ Konačno, što se tiče raznovrsnih planova o preoblikovanju Srednje Europe, Péter Hanák te ideje dijeli u dvije skupine. U prvoj grupi su ideje iz polovice XIX. stoljeća za koje drži da su bile preuranjene. U drugoj grupi su zakašnjele ideje, a to su svi oni planovi o preustroju Srednje Europe koji su se pojavili u predvečerje Prvoga svjetskog rata ili neposredno nakon njegovoga okončanja. Drugim riječima, „u

⁶⁵ Horst Haselsteiner, *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*, Zagreb 1997., str. 38.

⁶⁶ Jacques Le Rider, *Mittleuropa*, Zagreb 1998., str. 60.

⁶⁷ Horst Haselsteiner, *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*, Zagreb 1997., str. 40.

⁶⁸ Péter Hanák (ur.), *Povijest Mađarske*, Zagreb 1995., str. 214.

⁶⁹ Jacques Le Rider, *Mittleuropa*, Zagreb 1998., str. 268.

⁷⁰ Péter Hanák (ur.), *Povijest Mađarske*, Zagreb 1995., str. 214.

⁷¹ László Kontler, *Povijest Mađarske*, Zagreb 2007., str. 336.

najnepovoljnijem trenutku kada više nikakvi racionalni argumenti nisu odlučivali o sudbini Srednje Europe već isključivo oružje pobjednika.“⁷²

⁷² Jacques Le Rider, *Mittleuropa*, Zagreb 1998., str. 268.

Austroslavizam i ideja Srednje Europe Františka Palackog

U prethodnom je poglavlju spomenuta austroslavistička ideja koja zbog svoje važnosti zasigurno zaslužuje detaljniji prikaz i objašnjenje. Polovicom XIX. stoljeća, kada je razvitak nacionalnog preporoda već zakoračio u svoju drugu evolucijsku fazu,⁷³ brojni prvaci nacionalnih pokreta diljem Habsburške Monarhije (npr. Palacký, Kollár, Šafařík, Havlíček, Mažuranić i mnoge druge istaknute ličnosti poljske, češke, hrvatske, slovačke i druge javnosti) svoj su politički program temeljili na ideji austroslavizma. Franjo Tuđman u svojoj knjizi navodi da su promicatelji austroslavističkog koncepta smatrali da slavenski narodi u habsburškoj zajednici moraju zagovarati Habsburšku Monarhiju jer im u protivnom prijete pangermanske i panruske težnje. No puka podrška carevini nije bila dostatna. Uvjet je bio federalizacija monarhije koji je imao dvojako značenje. Time se u jednu ruku želio dokinuti njemačko-mađarski hegemonistički položaj, a samim time i uspostaviti ravnopravan odnos između slavenskih i neslavenskih naroda što je i bilo zatraženo na Slavenskom kongresu u Pragu 1848. godine na kojemu, istini za volju, Slaveni nisu istupali u jedan glas,⁷⁴ no na njemu je

„austroslavistička koncepcija dostigla svoj najviši stupanj, ali istodobno s ugušivanjem praške revolucije i ona bijaše–i kao ideja i kao politički program–toliko pridavljena da se više nikada neće pojaviti u takvu naponu i opsegu.“⁷⁵

U toj nemirnoj godini austroslavizam kao koncepcija zapravo je figurirao u nacionalnim pokretima kao svojevrsni političko-kulturni apel dijela habsburških Slavena. Nakon gušenja revolucije 1849. godine i uvođenjem neoapsolutizma i centralističkoga sustava, dualizam je dodatno učvrstio mađarski i njemački položaj. Posljedično, jasno je da je takav rasplet situacije zadao jak udarac austroslavističkoj iluziji o slavenskoj federaciji u Habsburškoj Monarhiji, no ta

⁷³ Češki povjesničar i profesor emeritus Karlova sveučilišta u Pragu Miroslav Hroch proces nastajanja nacija periodizirao je u tri etape. U predgovoru njegove knjige povjesničarka Mirjana Gross Hrochov je model objasnila ovako: “Faza A je početak nacionalnoga buđenja kod grupe intelektualaca koji se bave jezikom, kulturom i poviješću potlačenoga naroda, ali je njihov utjecaj na društvo još malen. Faza B je razdoblje patriotske agitacije u tijeku procesa nacionalnoga osvješćenja koje predvode grupe patriota. Misija im je širenje nacionalne ideje, ali njihov utjecaj na šire slojeve raste tek postepeno. Faza C je doba masovnoga nacionalnog pokreta.” U: Miroslav Hroch, *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi*, Zagreb 2006., str. 11.

⁷⁴ Haselsteiner piše da su Poljaci i Česi na tom kongresu bili na suprotnim stranama. Nesuglasje je uzrokovano poljskom simpatijom spram Mađara i skeptičnošću spram koncepcije Palackog jer je potonji, između ostaloga, držao da Poljaci sami snose odgovornost za podjelu vlastite zemlje. U: Horst Haselsteiner, *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*, Zagreb 1997., str. 48.

⁷⁵ Franjo Tuđman, *Velike ideje i mali narodi*, Zagreb 1970., str. 21.

ideja nije posve nestala.⁷⁶ Nadalje, profesor političkih znanosti Tihomir Cipek ističe da se ideje Srednje Europe mogu sagledavati na više razina baš kao što se mogu razmatrati i druga politička strujanja XIX. stoljeća. Doista je indikativno to što smatra da su se ideje Srednje Europe, kao po nekome prirodnome zakonu, gotovo uvijek pojavljivale u zategnutim političkim, društvenim i geopolitičkim momentima. Zapravo, njegovo je mišljenje, kao i mnogih drugih autora, da su ideje Srednje Europe reakcija na krizna razdoblja koja u sebi sadržavaju zahtjev za novom europskom geopolitičkom arhitekturom. František Palacký i njegov koncept Srednje Europe (koji je među prvima u slavenskom svijetu) u tome smislu nisu nikakvo iznenađenje imajući na umu da je Palacký svoju viziju prezentirao u jeku germansko-slavenskog sukoba glede budućnosti Srednje Europe. Nema dileme, slavenska je ideja antiruski i antigermanski projekt i u toj formi ona je nekako najautentičniji izraz Srednje Europe.

Piotr Wandycz je za slavenofilstvo ustvrdio da je „bilo mnogo privlačnije kao apstraktna teorija, dok je u sukobu s realnošću pojedinih slavenskih naroda gubilo bitku.“⁷⁷ Slavenska je ideja bila utkana u „nacionalnu stvar“ i zamišljena kao zajednica malih naroda koja bi kroz federativni ili konfederativni okvir bila imuna na rusku agresivnu vanjsku politiku ili pak njemački „Drang nach Osten“⁷⁸ (njem. prodor na istok, prev. a.). Zapravo, radi se o tomu da su narodi Srednje Europe (kao i mnogi drugi) preuzeli baštinu Francuske revolucije i drugih zapadnih tekovina te svoje nacionalističke zahtjeve „obojili vlastitim svjetonazorom, tradicijom i postojećim uvjetima“⁷⁹ što je suvremeni istraživač nacionalizma Anthony D. Smith nazvao kameleonskim učinkom aludirajući na činjenicu da se nacionalizam oblikuje u odnosu na političko-socijalni kontekst u kojemu nastaje.⁸⁰ No, i slavenska je ideja katkad imala megalomanske elemente u smislu slavenske dominacije u Srednjoj Europi, a slavenski vizionari poticaj za stavove o slavenskoj osobitosti pronalazili su upravo kod njemačkih autora. Cipek k tomu apostrofira da je Johann Gottfried Herder (1744.-1803.) ostavio najupečatljiviji duhovni trag na slavenske mislitelje.

⁷⁶ Franjo Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1928.* (knjiga prva), Zagreb 1993., str. 18-22.

⁷⁷ Piotr Wandycz, *Cijena slobode*, Zagreb 2004., str. 180.

⁷⁸ Prema nekima, Drang nach Osten je neodvojiv od koncepta *Mittleurope* kojeg karakteriziraju antisemitizam, antislavenstvo, „mesijanizam“ i pangermanske težnje. Protivnička koncepcija bila je „dunavska Europa“ za koju je Karl Ludwig von Bruck rekao da njome dominira Austro-Ugarska, i prema tome, nije ju vidio „kao presječenu nego samo kao udaljenu od zone njemačkog utjecaja“. U: Jacques Le Rider, *Mittleuropa*, Zagreb 1998., str. 62.

⁷⁹ Piotr Wandycz, *Cijena slobode*, Zagreb 2004., str. 167.

⁸⁰ Anthony D. Smith, *National Identity*, London 1991., str. 79.

Upoznajući Herdera na studiju u Jeni, upravo su preko njega Slovaci Kollár i Šafařík slavenskoj ideji dali nov zamah. Na tu ideju, pored ostaloga, referirao se i češki filozof Jan Patočka sljedećim riječima:

“Pojam slavenstva, kao i definicija naroda prema jezičnom određenju, potječe od Herdera koji je živio u Rusiji i pokušao načiniti definiciju ‘slavenskih naroda’. S tog stajališta, Monarhija je bila nastanjena slavenskim i neslavenskim narodima. Otuda je, zatim, nastalo protuslovlje: slavenski–neslavenski, a prevedeno na politički jezik: slavenski–protuslavenski. Prirodno je bilo što su, zatim, neki narodi postali nositeljima slavenstva, a neki protuslavenstva. Čini se da Nijemci iz Monarhije, u početku, nisu pripadali ovoj drugoj skupini, već su na poziciju protuslavenstva dospjeli postupno, pod utjecajem bojazni od uspješnosti austrijskih Slavena. Mađari su međutim na toj poziciji bili od početka. Nositelji pak slavenstva bili su, prije svega, Česi te neki Slovaci.”⁸¹

Palackoga su snažno nadahnjivali poljski demokratski političar, povjesničar i otac moderne poljske historiografije Joachim Lelewel te već spomenuti Herder. Prema Wandyczu, pod njihovim je utjecajem Palacký počeo vjerovati u izvornu slavensku demokraciju čiji se značaj narušio zahvaljujući stranim utjecajima.⁸² I Cipek u svome članku naglašava da je Palacký prigrlio Herderovu koncepciju koji je u svojim *Idejama za filozofiju povijesti čovječanstva* pisao izrazito patetične, idealizirajuće i nekritičke pohvale o Slavenima i slavenskom duhu u cjelini. Za Herdera, slavenski su narodi miroljubivi, demokratični, kulturni i kao takvi se moraju suprotstaviti ratobornim Germanima. Međutim, polovicom XIX. stoljeća Herderove teze su u Srednjoj Europi utjecale na razvoj ideja austroslavizma, panslavizma i „slavenske uzajamnosti“ za koju Patočka navodi da ju je utemeljio Kollár tako što je Herderove ruske impresije pretočio na slavenski jezik „koja se, doduše, izvorno odnosila na duhovne sadržaje, ali noseća je bila i političkim posljedicama.”⁸³ S jedne strane, panslavizam je najviše svojih pristalica imao u Rusiji u kojoj se taj politički ideologem najčešće koristio kao propagandni obrazac o ruskoj veličini, ruskom međunarodnom pokroviteljstvu malih naroda te bezuvjetnoj pomoći ugnjetavanoj slavenskoj braći. S druge strane, sasvim je jasno da su austroslavizam i „slavenska uzajamnost“ naišli na širu potporu u slavenskom građanstvu (ponajviše, razumije se, u slovačkome i češkome,⁸⁴ znatno pak manje u

⁸¹ Jan Patočka, *Što su Česi?*, Zagreb 2000., str. 93.

⁸² Piotr Wandycz, *Cijena slobode*, Zagreb 2004., str. 180.

⁸³ Jan Patočka, *Što su Česi?*, Zagreb 2000., str. 95.

⁸⁴ Iako se naizgled možda tako mnogima ne čini, unatoč čehoslovakizmu kao stvarnome povijesnome fenomenu, kulturne i duhovne razlike između ovih dvaju naroda su očite i treba ih sagledavati u tom kontekstu. Osim što su se u XIX. stoljeću vodile oštre polemike oko jezičnih razlika, Česi i Slovaci „imaju dvije relativno različite religijske tradicije. Česi se identificiraju s husitskim oblikom protestantizma koji se razvio u XV. stoljeću, premda su u XVII. stoljeću mnogi od njih ponovno prihvatili katolicizam. Većina Slovaka su pak rimokatolici.” Dva susjedna naroda nisu

poljskome jer je cilj tamošnjih nacionalnih stremljenja u većem dijelu XIX. stoljeća bila ipak borba za potpunu neovisnost s obzirom da su uspomene na prosperitetnu Poljsko-Litvansku Uniju još uvijek bile snažne, dok recimo u hrvatskome slučaju slavenska uzajamnost ima dugu tradiciju)⁸⁵ unutar Habsburške Monarhije jer je u korijenu tih dviju ideja bilo očuvanje zajedničke države, ali s otvorenom željom za reorganizaciju na principu ravnopravnih odnosa. A s treće pak strane, bilo je i onih kod kojih su ti osjećaji bili pomiješani i nije lako precizno odrediti na kojim su točno pozicijama bili jer su se panslavističke i austroslavističke ideje umnogome preklapale. Uostalom, to uopće ne bi trebalo čuditi imamo li u vidu, primjerice, da neki autori austroslavizam nazivaju čak i „malim panslavizmom“.⁸⁶ U tom kontekstu, zanimljiv je, primjerice, slučaj Stjepana Radića koji je za života često promišljao sudbinu Srednje Europe.⁸⁷ On je s jednog aspekta, doduše na početku XX. stoljeća, pisao kako

“eto dakle hrvatskoj politici jasnoga puta: najtjesniju političku svezu sa Slovencima, Česima i Poljacima, a onda svi zajedno s Rusijom u takvo prijateljstvo, koje će našu carevinu učiniti još jačom i uglednijom, a Rusiji pomoći, da bude ona, a nipošto Njemačka na prvom mjestu u Evropi i u svijetu.”⁸⁸

uglavnom imali ni zajedničkog protivnika kada je riječ o stranim vladajućim strukturama. Česi su, primjerice, svoju borbu vodili protiv germanizacije, a Slovacima je problem predstavljala mađarizacija s obzirom da su Mađari (lat. *Natio Hungarica*) uporno odbijali prihvatiti ideju slovačke nacije nazivajući ih pritom Slavenima Gornje Ugarske. U: Lonnie R. Johnson, *Central Europe. Enemies, Neighbors, Friends*, New York 1996., str. 142. Politolog Stevo Đurašković objašnjava da je ideja čehoslovakizma, razvijena od strane čeških preporoditelja vođenih Palackim, bila prisutna već u prvoj polovici XIX. st. i na neki je način bila alternativni put slovačkome nacionalnom razvitku kao što je proces hrvatskoga remetila jugoslavenska ideja. U: Stipe Kljajić, *Nikada više Jugoslavija*, Zagreb 2017., str. 153. i Petr Stehlík, *Između hrvatstva i jugoslavenstva*, Zagreb 2015., str. 93. Slovaci su, dakle, bili percipirani kao drugorazredni, manje razvijeni narod jedne čehoslovačke nacije koji će, ukoliko to žele, napredovati jedino u zajedništvu s Česima. Tu ideju u Slovačkoj je promovirala protestantska inteligencija predvođena Kollárom i Šafaříkom koji su već ranije prigrlili panslavističku ideju. Međutim, tu su ideju u Slovačkoj osporavali *Šturovci* koji su beskompromisno branili stav o posebnosti slovačke nacije čime se tamošnja kulturna scena rascijepila na zastupnike neovisnosti i čehoslovakizma. U: Stevo Đurašković, *The Politics of History in Croatia and Slovakia in the 1990s*, Zagreb 2016. str. 16-17.

⁸⁵ “Začetnik ideje o slavenskoj uzajamnosti među Hrvatima bio je Vinko Pribojević, dominikanski teolog s Hvara, čiji je govor o podrijetlu i povijesti Slavena, što ga je održao pred hvarskim okupljenim plemenitašima godine 1525. veličao slavenske narode preko svake mjere koju je njegovo slušateljstvo poznavalo ili očekivalo.” U: Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1988., str. 76.

⁸⁶ Franjo Tuđman, *Velike ideje i mali narodi*, Zagreb 1970., str. 14.

⁸⁷ Radićevi pogledi o Srednjoj Europi nisu nezanemarivi. Tihomir Cipek, dobar poznavatelj Radićeva životnog puta, u jednome svome radu napisao je sljedeće: „Od slavenskih su mislilaca ideju Srednje Europe, na prostoru temeljito preuređene Habsburške monarhije, zagovarali František Palacký i Stjepan Radić. Zanimljivo je da se Palackýjeva ideja tematizira u svim djelima o Srednjoj Europi, dok je Radićeva, iako razrađenija, gotovo nepoznata. Radić je u srednjoeuropski savez ubrajao Galiciju, Češku, Ugarsku, alpinsku Njemačku (Austriju) i Hrvatsku. On bi po njegovu detaljnom planu oblikovale Podunavski savez država i naroda.“ U: Tihomir Cipek, „Mitteleuropa. Prilog povijesti germanskih ideja Srednje Europe do 1919. godine“, *Politička misao*, br. 1. (1997.): str. 156-157.

⁸⁸ Josip Badalić (ur.), *Hrvatska svjedočanstva o Rusiji*, Zagreb 1945., str. 427.

Iako su živjeli u različitim epohama, Radić i Palacký zasigurno imaju mnogo dodirnih točaka. Pa ipak, možemo pretpostaviti da bi Palacký Radiću predbacio neke stvari među kojima je (katkad) i prekomjerno isticanje ruske pozicije. Naravno, Radićevo rusofilstvo treba promatrati isključivo kao rezultat proslavenskih stajališta, ali i njegovoga, politički uzrokovanog, neugodnoga iskustva u Monarhiji. No, prilično sam uvjeren da se Palacký ne bi usuglasio sa sljedećim Radićevim navodima napisanim 1896. godine za vrijeme petomjesečnoga boravka u Rusiji:

„Boravak u Rusiji upravo me preporuča. Koliko je toga trebalo poslije mojih putovanja po hrvatskim, slovenskim i srpskim zemljama, na kojima je prvi krat nikla moja kritička misao, da se u Pragu razvije, a u Moskvi sazrije. Osnov je toj misli uvjerenje, da je hrvatski historicizam tako jadan, kao što i poljski, kao što bi bio jadan i češki, da njegova oštrica nije naperena proti centralizmu bečkom (austrijskom) i njemstvu, bolje 'prušactvu' berlinskom (...).“⁸⁹

Doista je teško povjerovati u to da bi se Palacký s ovakvim motrištem složio, ali je posve vjerojatno da na sljedeće Radićeve riječi uopće ne bi imao prigovora. Naime, u članku „Što je to Evropa“ u časopisu *Slavjenski vjek* 1901. godine Radić je branio slavensku poziciju kojoj pripadaju određena politička prava unutar carevine i, između ostaloga, dodao sljedeće: „(...) i Slaveni će biti pobjednici, jer je s njima cijela Evropa—prava Evropa.“⁹⁰ S tim u vezi povjesničar Stipe Kljajić u svojoj je knjizi *a propos* Radićeva političkog habitusa zapisao sljedeće:

„Na Radića su jako utjecali Johann Gottfried Herder i František Palacký. Poklonik je Herderove slavenske mistike koja obećava da će u budućnosti slavenski narodi oteti prvenstvo germanskim i romanskim narodima, dojučerašnjim svjetskim hegemonima. Na njegovo slavenofilstvo traga je ostavio brak s Čehinjom i školovanje na praškom sveučilištu. Prag i Češka domovina su 'slavenske uzajamnosti', odakle je također zračio austroslavizam Palackoga na Radićev politički razvoj. Uzoran mu je primjer moderna Češka s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Zato misli da će 'najtjesnija kulturna sveza s najprosvjećenijim slavenskim narodom djelovati, ako Bog da, na naš narodni organizam kao živa voda'.“⁹¹

Već je spomenuto u radu da je 1848. godina bila godina mnogih trzavica na europskome kontinentu. Pored svih važnih događaja, u jeku iste godine pojavile su se ideje Srednje Europe Františka Palackog (1798.-1876.), češkoga mecene, domoljuba, preporoditelja, povjesničara, državnika, a za mnoge i oca češkoga naroda. Moravac Palacký, idejni vođa liberalnog češkog

⁸⁹ Ivan Očak, *Hrvatsko-ruske veze*, Zagreb 1993., str. 91.

⁹⁰ Isto.

⁹¹ Stipe Kljajić, *Nikada više Jugoslavija*, Zagreb 2017., str. 89.

građanstva, kao intelektualac *par excellence* bio je posebno senzibiliziran za nacionalne teme, a to se ogleda u njegovu uistinu nemjerljivu doprinosu češkoj znanosti, umjetnosti, kulturi i općenito duhovnome životu. Osim što je napisao povijest češkoga naroda, Palacký je početkom 30-ih godina XIX. stoljeća aktivno sudjelovao u pokretanju Matice češke, u ono vrijeme stožernog intelektualnog društva češkoga naroda i centra nacionalnih nastojanja. Također, vodio je i nacionalni muzej, a nije bio neuspješan ni u politici s obzirom da je 1861. godine bio izabran za poslanika u bečkome Reichsrathu, odnosno Carevinskom vijeću.⁹² Godine 1848., u kontekstu možebitnog njemačko-češkog zajedništva u postrevolucionarnoj eri, Palackome je iz Frankfurta (grada u kojemu se pripremalo njemačko nacionalno i državno jedinstvo) stigao poziv za sudjelovanje u pregovorima kako bi na tim sastancima dao zeleno svjetlo za uključivanje Čeha u jedinstvenu Njemačku. Palacký je, *in ultima linea*, rezolutno odbio taj poziv protiveći se otvoreno njemačko-češkome državno-pravnome ujedinjenju. U tome pismu dotakao se i pitanja Srednje Europe koju je

„označio kao prostor između Rusije i Njemačke, koji nastanjuju mali narodi nesposobni za samostalnu državnu egzistenciju, a za čije narodno postojanje Njemačka i Rusija predstavljaju jednaku opasnost. Jedinoga jamca njihova slobodnog razvoja Palacký je vidio u postojanju snažnoga Austrijskog Carstva, kojega upravo Frankfurtski parlament nastoji uključiti u Njemačku i time de facto uništiti. Zato, kao 'Čeh slavenskoga roda', koji ipak 'uza svu žarku ljubav prema svome narodu još više cijeni ljudsko i znanstveno dobro nego narodno dobro', František Palacký napisao je često citiranu rečenicu: 'Doista, kad austrijske države ne bi odavno bilo, morali bismo se u interesu Europe, pa i same humanosti, potruditi da se stvori.' No treba naglasiti da je češki historičar zamišljao federaliziranu Austriju, jednako pravednu prema svim narodnostima.“⁹³

S posljednjim će se zacijelo složiti i povjesničar Damir Agičić. Naime, on je u kontekstu Austrije koja je nerijetko bila prijeporna točka u slavenskome dijalogu⁹⁴ i o kojoj je Palacký uzvišeno govorio ustvrdio da se to

⁹² Tihomir Cipek, "Ideja Srednje Europe Františka Palackog", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2. (2004.): str. 597-599.

⁹³ I. Rada, V. Vraniček, P. Čornej, I. Čornejová, P. Bělina, J. Pokorný, J. Halada, D. Moravcová, J. Tomeš, J. Hrbek, P. Mareš, T. Grulich i P. A. Roček, *Povijest Češke. Od seobe Slavena do suvremenog doba*, Zagreb 2014., str. 439.

⁹⁴ S Palackýjevom vizijom nisu svi Slaveni bili oduševljeni. Naprotiv. Među istaknutijim neistomišljenicima je bio slovački rodoljub i filolog L'udovit Štúr koji se s Palackýjem razilazio u mnogim stvarima. Prvo, Štúr je, zahvaljujući svećeniku Antonu Bernoláku koji je na početku XIX. st. postavio temelje slovačkog knj. jezika, zbog inauguracije modernog slovačkog jezika i tvrdnje da su Slovaci zaseban slavenski narod na sebe navukao bijes Palackoga i jednoga dijela češke javnosti u 40-im godinama iz razloga što su Česi to tumačili kao kulturni separatizam. U: Piotr S. Wandycz, *Cijena slobode*, Zagreb 2004., str. 182-183. i Lonnie R. Johnson, *Central Europe. Enemies, Neighbors, Friends*, New York 1996., str. 141. Drugo, njih dvojica nisu pronašli zajednički jezik po pitanju Austrije. U tom kontekstu, „Štúr nije

„odnosilo na jednu sasvim drugačiju Austriju negoli je bila tadašnja. Palacký je imao na umu zemlju slobodnih i ravnopravnih naroda, a ne tamnicu naroda. Njegova su tri načela bila: ujedinjena i slobodna Češka, federativna Austrija i solidarno slavenstvo. No, vodeći austrijski državnici nisu prihvatili niti jedno od tih načela. A nisu ni ostali slavenski narodi prihvatili Palackýjevo načelo slavenske solidarnosti.“⁹⁵

Dakle, Palackýjeva koncepcija Srednje Europe jest neposredan odgovor na dva izvanjska velikodržavna projekta: njemački i ruski te jedan unutarnji: mađarski velikodržavni projekt. To nedvosmisleno dokazuju i Le Riderove riječi:

„Palacký, istodobno branitelj češke nacionalnosti i zagovornik habsburške 'nadmacionalnosti', potvrđuje da teritoriji monarhije nisu običan konglomerat nego međusobno povezana zajednica, sposobna pružiti 'malim narodima' zaštitu od pangermanskog, mađarskog i ruskog ekspanzionizma. Ali sve, naglašava Palacký, počiva na načelu jednakosti prava svih naroda.“⁹⁶

Vrijedi, međutim, istaći da to ne znači da je Palacký bio neprijatelj tih zemalja i treba paziti da se ne potpadne pod taj utisak. Ravnopravnost naroda unutar reformirane Srednje Europe Palacký je shvaćao u širokom opsegu. Njegovi su slobodarski planovi uključivali *al pari* položaj svih konfesija, ali i podjednak tretman svih jezika. Palackýjev odnos prema potpunoj afirmaciji slavenskih jezika (logično, ponajprije češkoga) treba sagledavati kroz sljedeću prizmu. Naime, jezično je pitanje često opterećivalo njemačko-češke odnose. Jedni tvrde da su češka i njemačka kulturna cjelina bile nejednake.

„Priznavajući postojanje dviju kulturnih struja u Češkoj, Palacký je njemačku smatrao povezanom s modernom Europom, naprednom i u cvatu, a češku pak zastarjelom, siromašnom, primitivnom i uglavnom ju je poistovjećivao s masama. Palacký je smatrao kako bi se dobra knjiga na češkom jeziku prodala jedva u 600 primjeraka; da bi se doprijelo do šire publike, valjalo je pisati na njemačkom.“⁹⁷

Budući da je Palacký doista prvotno pisao na njemačkome jeziku, potonje Wandyczeve riječi očito odgovaraju istini. Drugi pak, poput recimo nekadašnjeg profesora marksističke

bio osamljen u svojim nazorima kad je zaoštrio pitanje: 'Zar naš cilj ima da bude očuvanje Austrije? Naš je cilj očuvati nas. Najprije treba da služimo sebi, a onda drugima. Dosad je postojala Austrija, a mi smo trunuli. Šta bi nam svijet rekao kad ne bismo težili za čim višim nego da očuvamo Austriju? Padom Austrije ne padamo mi. (...) Štúr predlaže da jedini cilj treba da bude osnivanje i ujedinjenje samostalnih slavenskih zemalja, a to se po njegovu mišljenju ne može postići dok se ne unište Mađari.“ U: Franjo Tuđman, *Velike ideje i mali narodi*, Zagreb 1970., str. 23-24.

⁹⁵ Damir Agičić, *Hrvatsko-češki odnosi na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće*, Zagreb 2000., str. 87.

⁹⁶ Jacques Le Rider, *Mittleuropa*, Zagreb 1998., str. 58.

⁹⁷ Piotr Wandycz, *Cijena slobode*, Zagreb 2004., str. 179.

filozofije na Filozofskom fakultetu u Bratislavi Miroslava Kusýja, između tih dviju kulturnih cjelina stavljaju znak jednakosti. Prema Kusýju,

„Česi su u povijesti bili narodno svjesni i određeni u odnosu na Nijemce, suština 'češkog pitanja' je problem češko–njemačkih odnosa. U svom modernom obliku ovo je problem odnosa dviju ravnopravnih kultura, koje su se međusobno prožimale i utjecale jedna na drugu, problem odnosa dvaju ravnopravnih, jednako razvijenih naroda, od kojih ni jedan nije u pogledu svoje civilizacijske kulture i ekonomske razine nadređen drugome.“⁹⁸

Bilo kako bilo, češki je narodni preporod (kao, primjerice, i hrvatski s Ljudevitom Gajem⁹⁹), kojemu je na čelu bio Palacký, bio svesrdno posvećen politici jezičnoga razvitka, odnosno standardizaciji pisane i izgovorene riječi. Zapravo, od samoga početka češki narodni preporod, koji je u svojoj punini bio neposredan odgovor na germanizaciju, „trudio se oko gramatičkih pravila i cjelokupne kultivacije. S obzirom na to da su više obrazovanje i društveni uspon bili povezani s uporabom njemačkoga, prvi su domoljubi nastojali uvesti češki u škole i javni život.“¹⁰⁰ Unatoč činjenici što je pregled češke povijesti od najstarijeg doba do 1526. godine (*Geschichte von Böhmen*¹⁰¹), monumentalno djelo u pet svezaka utemeljeno u Herderovoj pretpostavci da je bohemska povijest bila konstantna borba njemačkih i slavenskih elemenata, prvotno pisan na njemačkome jeziku,¹⁰² Palacký je tijekom tridesetih godina XIX. stoljeća, kada je narodni preporod već bilježio prve rezultate, na stranicama jednoga muzejskog glasila o češkome jeziku u dvadesetim godinama kazao da je u njihovu narodu

„bio zanemaren, prezren, isključen iz javnoga života, komunikacije prosvijećenih, iz škola, iz ureda—sva naša obrazovanost, sav optjecaj ideja, svaka razmjena duhovnoga života pa i sva građanska uprava, bile su provođene i posredovane drugim jezikom“¹⁰³, odnosno „tko god je nosio dobar kaput nije spremno govorio češkim jezikom na javnim mjestima.“¹⁰⁴

⁹⁸ Jacques Le Rider, *Mittleuropa*, Zagreb 1998., str. 238.

⁹⁹ Iscrpno vidi u: Elinor Murray Despalatović, *Ljudevit Gaj i ilirski pokret*, Zagreb 2016., str. 39-63.

¹⁰⁰ I. Rada, V. Vraniček, P. Čornej, I. Čornejová, P. Bělina, J. Pokorný, J. Halada, D. Moravcová, J. Tomeš, J. Hrbek, P. Mareš, T. Grulich i P. A. Roček, *Povijest Češke. Od seobe Slavena do suvremenog doba*, Zagreb 2014., str. 425.

¹⁰¹ Češki naslov toga djela nosi naslov *Povijest češkog naroda u Češkoj i Moravskoj*. Wandycz a propos toga tvrdi da se u Palackoga mijenjala koncepcija nacije. Naime, ona „se razvila iz teritorijalne u etničku. U tom je smislu karakteristična promjena naslova njegova glavnoga djela *Povijest Češke* u njemačkom originalu u *Povijest češkog naroda* u češkom prijevodu.“ U: Piotr Wandycz, *Cijena slobode*, Zagreb 2004., str. 181.

¹⁰² Lonnie R. Johnson, *Central Europe. Enemies, Neighbors, Friends*, New York 1996., str. 141. Opaska: opširnije o procesu jezične reforme u Srednjoj Europi vidi u tom poglavlju *The politics of Language*.

¹⁰³ I. Rada, V. Vraniček, P. Čornej, I. Čornejová, P. Bělina, J. Pokorný, J. Halada, D. Moravcová, J. Tomeš, J. Hrbek, P. Mareš, T. Grulich i P. A. Roček, *Povijest Češke. Od seobe Slavena do suvremenog doba*, Zagreb 2014., str. 427.

¹⁰⁴ Piotr Wandycz, *Cijena slobode*, Zagreb 2004., str. 178.

I, sasvim sigurno, takva je rodoljubna politika bila svrsishodna i njezini su se učinci jasno uočavali već u razdoblju *fin de siècle*. Uspoređujući hrvatski i češki odnos prema njemačkome jeziku na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće, povjesnik Agičić je ustvrdio sljedeće:

„Hrvati i Česi, napose stanovnici Zagreba i Praga razlikovali su se i po odnosu prema njemačkom jeziku. Dok se u Zagrebu na prijelazu stoljeća među uglednijim stanovništvom njemački govorio skoro na svakom koraku, u Pragu su njemačkim jezikom govorili uglavnom samo Nijemci. Česi su se tvrdoglavo držali svoga jezika.“¹⁰⁵

Valja iskoristiti ovaj prostor za još nekoliko stvari. U osnovi, koncepcija Srednje Europe Františka Palackog može se promatrati na tri razine:

1. slavenskim je narodima, uz asistiranje Habsburgovaca, demokratski poredak trebao služiti kao brana njemačkoga *Drang nach Osten* i velikoruskog carizma
2. bojazan od izvanjskih agresija generirao je zahtjev za federalnim ustrojem (politička nužda, a ne ideal) koji je bio zamišljen kao jamac mira, ali i prosperiteta u smislu samostalnog razvoja država-članica
3. liberalna ideja narodnog suvereniteta bila je, pored ostalog, *conditio sine qua non* za federalni okvir Srednje Europe.

Poput Herdera, i Palacký je Slavenima pripisivao izuzetne osobine. Osim što su predestinirani za demokratski tip političke kulture, Palacký je Slavenima namijenio i „praustav“ koji se može tumačiti kao izvorna pravednost. Točnije, riječ je o ideji jednakosti pred zakonom i ravnopravnosti svih društvenih slojeva. Kod Palackog je ideja mira imala posebno mjesto. Kao permisivni mislilac i pacifist (ne treba zaboraviti da je iz evangeličke obitelji), beskompromisno se zauzimao za to da psihologija češkoga naroda ne počiva na osvajačkim ratovima ili nekom drugom obliku fizičke sile već da taj narod svoju unutarnju snagu crpi iz pravednosti, mudrosti, mira i drugih univerzalnih humanističkih vrijednosti. Izvorna pravednost slavenskih naroda zapravo je, prema Palackome, protuteža njemačkome feudalnom poretku s kojim je nastupila staleška neravnoteža. Što se federalnog ustroja konkretnije tiče, osnovna razlika između Palackýjeva koncepta i njemačkih ideja jest sljedeća. Istina je da su oba programa podrazumijevala federaciju, ali *Mittleuropa* je zamišljena kao zajednica srednjoeuropskih federalnih jedinica s neupitnom njemačkom prevlašću. Suprotno tomu, Palacký je nastojao formirati državne (nacionalne) jedinice

¹⁰⁵ Damir Agičić, *Hrvatsko-češki odnosi na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće*, Zagreb 2000., str. 18.

na načelima državnoga prava i to tako što bi se preuređenjem multinacionalnog carstva uspostavio prihvatljiv odnos između država i njihovih nacionalnih granica. Borba za nacionalnu emancipaciju bila je samo plod njegovih liberalnih poimanja. Uostalom, polovicom XIX. stoljeća nacionalizam i liberalizam bili su gotovo pa uvijek jedno drugome dodatak. S obzirom na to da su austroslavisti stremili trijalistički federativno preoblikovanom carstvu, a nipošto podjeli moći na Beč i Peštu, nagodba iz 1867. godine između Austrije i Ugarske umnogome je razočarala pristalice austroslavizma. Dakako, među neugodno iznenađenima bio je i sam Palacký shvativši da njegov politički cilj samostalne srednjoeuropske habsburške države postaje sve nerealnijim.¹⁰⁶ Cipek piše da je

„ideja federalizma bila glavni dio političkih planova o novom ustrojstvu srednjoeuropskog prostora. Pomoću ove ideje nastojalo se nanovo preurediti izuzetno složenu multietničku, konfesionalnu, kulturnu i gospodarsko-socijalnu strukturu prostora Habsburške Monarhije. Na taj je način, pomoću federalizma, Palacký nastojao pomiriti vladavinu Habsburgovaca s pravom nacija da oblikuju vlastite države. Ovo je rješenje trebalo dovesti do harmoničnog razvoja u konfliktnom prostoru Srednje Europe, koje će omogućiti da se podjednako ostvari suverenost naroda i oblikuju suverene države.“¹⁰⁷

Preciznije kazano, Palackýjeva federalistička htijenja (koja su, u osnovi, žudnja za slavenizacijom monarhije) za cilj su imala oživotvorenje nacionalno-povijesnih subjekata koji bi, uz uvažavanje svih etnografskih i povijesnih počela, u Srednjoj Europi tvorili zajednicu autonomnih sastavnica. Ukratko, prema Palackome, u skupini tih autonomnih cjelina trebale su biti sljedeće zemlje: Njemačko-austrijska (teritorij iznad i ispod Ennsa, Štajerska, Koruška, Salzburg, njemački Tirol i Voralberg), Češka (Moravska, Šleska i njemačka Češka), Poljska (Galicija, Krakov, Bukovina i mađarska Rutenija na Karpatima), Ilirska (Slovenija, Kranj, Koruška, Istra i slovenski dio Štajerske), talijanske zemlje (Lombardija, Venecija i talijanski dio Tirola), južnoslavenske (Dalmacija, Hrvatska, Slavonija i Vojvodina), mađarske (Mađarska i Sedmogradska s većinskim mađarskim življem) i, naposljetku, vlaške i romanske zemlje u Bukovini, Sedmogradskoj i Mađarskoj. Veoma je zanimljivo to što je Palacký Slovačku pripisao Mađarskoj (ne čudi, stoga, dublje nerazumijevanje Palackoga i Štúra), ali i to što je Češkoj pridodao dijelove zemalja u kojima je njemačka većina. Stavljajući u prvi plan isključivo svoje shvaćanje

¹⁰⁶ Tihomir Cipek, „Ideja Srednje Europe Františka Palackog”, *Časopis za suvremenu povijest*, br.2. (2004.): str. 599-603.

¹⁰⁷ Isto, str. 603.

čeških nacionalnih interesa, Cipek ispravno drži da je Palacký time pomalo diskreditirao svoj stav o dosljednoj primjeni nacionalnog principa. Jednako tako, autor je u pravu kada kaže da Palackýjeve projekcije Srednje Europe sadrže pregršt ograničenja. Tu se u prvome redu misli na složenost nacionalnog pitanja na srednjoeuropskome tlu. Na tom je prostoru doista nezahvalno egzaktno određivati nacionalne teritorije jer je stupanj izmiješanosti tamošnjih naroda izrazito visok iz čega logično proizlazi da je i sam pojam nacije u Srednjoj Europi relativno složen pojam.¹⁰⁸ Palacký je ostao nedovoljno artikuliran u nekoliko točaka. Naime, nije konkretno definirao autonomiju što znači da je pitanje odgovornosti federativnih jedinica ostalo nerazrađeno.

Drugim riječima, ostala je u nekim segmentima nejasna granica za koje bi poslove bila nadležna središnja vlast u Beču, a koje bi ovlasti pripale autonomnim sastavnicama. Podjela vlasti na središnju i federativnu razinu za njega je bila jamac rješavanja međunacionalnih napetosti. Istini za volju, Palacký je naveo da centralna vlast (habsburški dvor u Beču) mora voditi sljedeće resore: vanjske poslove, kopnenu vojsku i mornaricu, trgovinu, državne financije, promet i infrastrukturu. Međutim, svi poslovi političkog, gospodarskog i kulturnog sadržaja koji ne bi bili u dometu navedenih resora bili bi u nadležnosti saveznih država što je, u najmanju ruku, relativno rastezljiva formulacija. Na federalnom nivou (njemačke zemlje, čehoslovačke, poljskorusinske, mađarske, rumunjske, južnoslavenske i talijanske) postojala bi jedna vlada koja bi bila odgovorna za obavljanje autonomnih poslova (premda se ne zna odgovara li ona vlasti u Beču ili saveznim zakonodavnim tijelima), a svaka federalna jedinica imala bi i svoj institucionalni okvir u vidu parlamenata, sudova i drugih visokih ustanova. Krovna institucija političkoga života u Monarhiji bila bi zajednički parlament (*Reichsrat*) koji bi okupljao najistaknutije pripadnike svih naroda i to, za pretpostaviti je, u dvodomnome formatu koji bi omogućavao savjetodavno-konsenzualni model odlučivanja.

¹⁰⁸ Da čitava stvar bude kompliciranija, neki autori, poput američkog profesora Sanforda Lakoffa, govore o srednjoeuropskom nacionalizmu kao o „nacionalizmu koji se temelji na etničkoj, vjerskoj ili rasnoj pripadnosti (za što od prije postoje termini kao što su 'etno-nacionalizam' kako ga npr. definira Anthony D. Smith, 'konfesionalni nacionalizam' i sl.“ U: Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002., str. 8. Međutim, pišući pomalo podrugljivim tonom o srednjoeuropskom nacionalizmu (zasnovanom na konceptu „krvi“ odnosno etnosa) Lakoff je, predmnijevam, na umu imao zapadni model nacionalizma (zasnovan na konceptu „tla“ odnosno demosa o čemu vidi više u: Anthony D. Smith, *Nationalism and Modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism*, London 1998.) koji nije bio toliko etnički kodiran odnosno etnogenetski orijentiran. Zapravo, „zapadne države su, dakle, 'mononacionalne' u smislu postojanja u njima jedinstvene 'građanske', odnosno 'političke' nacije i zbog toga su prema unutra djelovale etnički neutralno.“ U: Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002., str. 25. Upravo zato je István Bibó u *Bijedi istočnoeuropskih malih država* svojevrstni uzrok srednjoeuropske zaostalosti pronašao u nedostatku političke kulture zapadnoga tipa.

Pa ipak, Palacký je bio nedvosmislen pri elaboriranju svoga gledišta oko ravnopravnosti naroda u Monarhiji. Ono je za njega pravno-političko pitanje, ali to je pitanje za njega prije svega moralni imperativ u kantovskome smislu te riječi. Nedopustivo je, prema njegovim shvaćanjima, da Monarhija počiva na temeljima njemačko-mađarske hegemonije i slavensko-rumunjske podčinjenosti iz jednostavna razloga što je uspjeh zasnovan na tuđoj mucu naprosto siguran put u propast. Stoga, kako bi Monarhija imala sretniju budućnost, Austrija¹⁰⁹ svim svojim nacionalnim bićima mora osigurati jednak kulturni razvoj. Konačno, Cipek zaključuje sljedeće:

„Palackýjev je prijedlog Dvoru, koji se bojavao za svoje pozicije moći, pa se morao ulagivati tada najjačem njemačkom i mađarskom nacionalizmu, bio neprihvatljiv. Ukoliko bi prihvatili njegove ideje i popustili zahtjevima slavenskih naroda Monarhije posvađali bi se s njemačkim i mađarskim nacionalistima, a to si Habsburgovci u osjetljivoj igri moći nisu mogli dopustiti. Franjo Josip je odlučio presjeći nacionalnu problematiku Habsburške Monarhije Schwarzenbergovim i Bachovim apsolutizmom i na taj način očuvati svoju vladavinu. Radilo se o drugačijem razumijevanju zadaće Habsburgovaca, koji si prema njegovom sudu nisu mogli dopustiti ulogu jamca ravnopravnosti među narodima, nego su se trebali prikloniti ili dogovoriti s jačim njemačkim ili mađarskim nacionalizmom. Stoga treba ponovo naglasiti da je František Palacký—kao i ostale pristaše austroslavizma—vidio misiju Habsburgovaca i srednjoeuropske Monarhije u čuvanju naroda Srednje Europe od velikonjemačke ideje Mitteleurope. Habsburgovci, ovako shvaćenu misiju Dvora, nikada do kraja nisu osvijestili, a kada su od nje definitivno odustali—priklonivši se 1914. agresivnoj politici Njemačke—zakoračili su prema vlastitoj propasti.“¹¹⁰

K tomu, Tihomir Cipek zacijelo nije usamljen u svojim zaključnim razmatranjima kada kaže da su slavenski zahtjevi za temeljitom austroslavističkom reorganizacijom podunavske Monarhije bili nekako od samoga početka osujećeni. Štoviše,

„mali slavenski narodi doživjeli su sa svojim austroslavističkim programom gorko iskustvo kojega je dublje značenje upravo u tome što će ga povijesna zbivanja opetovano potvrditi. U biti austroslavističkog programa bijaše da je on bio u interesu malih slavenskih naroda, ali isto tako i samog dvora, ako želi očuvati svoju višenacionalnu državu, pa i u širem interesu cijele Europe radi njezina daljeg napretka. Nasuprot tome pokazalo se da dvor nije nikakva

¹⁰⁹ Bilo je, jasno je, neslaganja i oko toga treba li baš Austrija biti ta oko koje će se okupljati slavenski narodi. Naime, „mnogi zapadnoeuropski liberali, koji su bili užasno uplašeni od opasnosti ruske univerzalne monarhije, smatrali su da bi federacija zapadnih Slavena u suradnji s liberalnom Europom bila najbolji bedem protiv ekspanzije ruskog despotizma. Ali nasuprot Palackome i ostalim austroslavistima koji su takvu federaciju htjeli stvoriti preustrojtvom Habsburške Monarhije, mnogi od tih liberala držali su da bi takvu ideju bilo bolje ostvariti oko Poljske, jamačno zbog žestine njezina sukoba s carskom Rusijom.“ U: Franjo Tuđman, *Velike ideje i mali narodi*, Zagreb 1970., str. 27.

¹¹⁰ Tihomir Cipek, „Ideja Srednje Europe Františka Palackog“, *Časopis za suvremenu povijest*, br.2. (2004.): str. 606-607.

nadnacionalna ustanova kojoj bi bilo podjednako stalo i do slavenskih naroda i da Europa, plašeći se jačanja ruske opasnosti, s neskrivenim prezirom odbacuje slavensku brigu o svojoj budućnosti.“¹¹¹

¹¹¹ Franjo Tuđman, *Velike ideje i mali narodi*, Zagreb 1970., str. 25-26.

***Mitteleuropa* i njemački pogledi na Srednju Europu**

Unutar povijesne struke nema dvojbe da je Srednja Europa u modernoj povijesti bila područje od strateškog značaja mnogim akterima na vanjskopolitičkoj pozornici. Pored brojnih primjera, tu tvrdnju potvrđuju i riječi britanskoga geografa sir Halforda Mackindera koji je 1904. godine u eseju *The geographical pivot of history* objavljenom tri godine kasnije u *Geographical Journal* iznio svoje geopolitičke teze. U centru Mackinderovih razmišljanja bila su dva sljedeća pojma: *World Island* (svjetski otok) i *Heartland* (središnje kopno). Poblize promatrano, prvim je izrazom Mackinder želio objasniti da ocean prekriva devet dvanaestina planete, odnosno da Aziji, Europi i Africi pripadaju dvije dvanaestine globusa, dok posljednja dvanaestina svjetske površine pripada dvama manjim otocima Americi i Australiji. Drugim je pak pojmom Mackinder želio kazati da je *Heartland* sačinjen od sjevernog dijela i unutrašnjosti euroazijskog prostora, odnosno riječ je o području između Arktika, srednje Azije, Baltika, Crnog i Jadranskog mora.

To središnje kopno, prema Mackinderovu shvaćanju, ima iznimnu političku važnost i pregršt geografskih prednosti (npr. najveće rijeke, pašnjaci koji omogućavaju nesmetano kretanje primjerice ratnika, kao i činjenica da je *Heartland* s istočne strane siguran od pomorskih upada). Na temelju tih razmatranja Mackinder je zaključio da onaj „tko vlada istočnom Europom, taj vlada središnjim kopnom. Tko vlada središnjim kopnom, taj vlada svjetskim otokom. Tko vlada svjetskim otokom, taj vlada svijetom.“¹¹² Bez obzira što je Halford Mackinder u svom govoru 1904. godine pred Kraljevskim geografskim društvom u Londonu spomenuo Istočnu Europu, njegova se teza nesumnjivo može primijeniti na Srednju Europu koja je u XIX. i XX. stoljeću neprestano bila u žarištu geopolitičkih interesa svojih susjeda. Uostalom, to je učinio i francuski geograf Jean Gottman kada je 1950. godine Mackinderovu Istočnu Europu zamijenio Srednjom Europom.¹¹³ *Mitteleuropa*, pojam koji je ranije već spomenut u ovome radu, jest naziv za koncepciju Srednje Europe u njemačkome jeziku, ali se ona ne smije brkati s istočnoeuropskom idejom *Zentraleurope* (njem. Središnja Europa) koja isključuje Njemačku iz koncepta Srednje Europe. U skladu s ranijim objašnjenjem Srednje Europe, mađarski povjesničar Péter Hanák za *Mitteleuropu* je ustvrdio da „se ne može definirati osim u odnosu na Istok i Zapad i u funkciji odnosa koji održavaju ta dva kraja kontinenta.“¹¹⁴ Prije svega, umirovljeni profesor sa Sveučilišta

¹¹² Raymond Aron, *Mir i rat među narodima*, Zagreb 2001., str. 251.

¹¹³ Robin Okey, „Central Europe/Eastern Europe: Behind the Definitions“, *Oxford Journals*, br. 137. (1992.): str. 104.

¹¹⁴ Darko Dukovski, *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća*, sv. I., Zagreb 2005., str. 11.

u Helsinkiju Bo Stráth smatra da je koncept *Mittleurope* neodvojiv od njemačke izgradnje nacije, a samim time i od modernog njemačkog nacionalnog identiteta s čime bi se složio i američki povjesničar Henry Cord Meyer.¹¹⁵ Štoviše, drži da je mitteleuropska orijentacija bila jedna od glavnih stupova njemačke vanjske politike od kancelara Otta von Bismarcka, ali i da je njemačka povijest od Fridrika II. redovito pokazivala interes za kontrolom Srednje Europe. Na početku XIX. stoljeća u njemačkoj kulturnoj javnosti u žarište teorijskih i političkih interesa dospjele su rasprave o ujedinjenju njemačkih zemalja koje su iznjedrile i pitanje *Mittleurope* čiji je sadržaj nerijetko bio kritički propitivan. Unutar političke zajednice nije postojalo opće suglasje o tomu što bi sve trebalo biti dio novoga carstva (njem. *Neue Reich*), a proces ujedinjenja koji je završen 1871. godine trajao je dugo i odvijao se u dvije faze: inicijalna etapa je započela odmah nakon raspada srednjovjekovnog Svetog Rimskog Carstva 1806. godine i trajala je do „proljeća naroda“ 1848., a druga od toga trenutka pa sve do 1871. kada je svršetkom francusko-pruskog rata proces ujedinjenja konačno okončan.¹¹⁶

Kao dva najznačajnija prijedloga u vezi *Mittleurope* na početku XIX. stoljeća Stráth navodi Friedricha Lista koji se zauzimao za *mitteleuropäische Wirtschaftszone* (hrv. srednjoeuropska ekonomska zona) i Karla Ludwiga Freiherra von Brucka čija je ideja bila proširenje pruskoga *Zollvereina*, to jest carinske unije utemeljene 1834. godine koja je Nijemcima u odnosu na Austriju jamčila dominaciju i na ekonomsko-trgovinskom polju. Što se Friedricha Lista konkretno tiče, riječ je o liberalno-demokratskom intelektualcu nacionalističkih uvjerenja iz vremena predrevolucionarne Njemačke čiji se opus temeljio na ekonomsko-gospodarskoj analizi njemačke države. Zapravo, nadahnut idejama škotskog liberalnog ekonomista Adama Smitha proslavljenog knjigom *The Wealth of Nations*, List je promišljao kako stvoriti političku ekonomiju na temeljima snažne nacionalne države. S tim u vezi List se opredijelio za principe slobodnog tržišta pa je 1819. godine osnovao Uniju njemačkih trgovaca i proizvođača. Zadatak te unije bio je uspostaviti zonu slobodne trgovine među njemačkim državama koja je *de facto* već postojala od Bečkoga kongresa 1815. godine. Nakon boravka u Sjedinjenim Američkim Državama List se pomalo odmaknuo od individualističkog pristupa i počeo je stvari sagledavati prvenstveno kroz nacionalističku materiju. Otada je prednost radije davao naciji no pojedincu jer samo ona kao zajednica može stvoriti snažnu ekonomsku podlogu koju je priželjkivao.

¹¹⁵ Henry Cord Meyer, *Mittleuropa in German Thought and Action 1815-1945*, The Hague 1955., str. 8-29.

¹¹⁶ Hagen Schulze, *Kratka njemačka povijest*, Zagreb 2012., str. 58-81.

List je predlagao sinergiju vanjskog protekcionizma i unutarnje slobodne trgovine u kombinaciji s carinskom unijom. No, kakve sve to ima veze sa Srednjom Europom? Naime, List se svojom *mitteleuropäische Wirtschaftszone* koncepcijom zalagao da cijela Srednja Europa bude jedinstvena zona slobodne trgovine među nacionalnim državama u regiji. Bio je to, kako kaže Bo Stráth, produžetak njegovih razmišljanja o ekonomskim ograničenjima nacionalne države. Međutim, Stráth u nekoliko navrata ističe da su Listove koncepcije sadržavale prijezir prema Slavenima što je za cilj imalo uzdizanje njemačke uloge. Zanimljivo, List je 40-ih godina XIX. st. predložio i anglo-njemačku koaliciju. U tom savezu Britanija je trebala štiti Njemačku od ruskog ili francuskog prodora, a Njemačka je prema tom planu trebala gospodariti Balkanom i Srednjom Europom kako bi Britanija imala olakšan put do Bliskog istoka i kolonijalne Indije.

S druge pak strane, Srednju Europu nije zanemarivao ni Bismarck koji je držao da je gospodar Bohemije istinski vladar Europe. On je smatrao da Pruska mora biti kulturni i ekonomski predvodnik Srednje Europe. U tom kontekstu Stráth ima pravo kada kaže da je *Mittleuropa* bila interesna sfera Pruske, a samim time i instrument Bismarckove vanjskopolitičke agende. Naravno, bilo je i onih koji se s Bismarckovim vizijama nisu slagali. Jedan od njih bio je pruski povjesničar i ustavni pravnik Constantin Franz. Franz se usprotivio Bismarckovoj *realpolitik* i ponudio neka alternativna rješenja. Cilj mu je bio federalna Srednja Europa za koju je bio uvjeren da bi jedino ona mogla izdržati pritiske dviju velikih sila, Sjedinjenih Država i Rusije. Franz je, povrh ostaloga, predložio da se Europa podijeli u tri federacije koje bi blisko surađivale unutar mirovne unije u Srednjoj Europi: Pruska s Rusijom, Poljska s baltičkim pokrajinama, Habsburško carstvo s Balkanom i preostale njemačke države. Franz je, dakle, želio snažniju srednjoeuropsku konfederaciju koja bi imala za cilj okupiti sve različite srednjoeuropske države na jednome mjestu. Prema Stráthovim shvaćanjima, Bismarck za razliku od Franza nije imao sistematiziran koncept *Mittleurope*. Mišljenja je da je Bismarck zanemario Europu kao kulturno-politički fenomen i da je analogno tomu njegov primarni cilj bio jačanje pozicije njemačke nacionalne države u srcu Staroga kontinenta u fragilnom međunarodnom poretku ravnoteže moći.

Bo Stráth time Bismarcku prigovara što je politiku vodio kao Nijemac, a ne kao Europljanin dodajući tomu da je *Mittleuropu* koristio ponajprije u svrhu njemačke sigurnosne politike. Međutim, stvari su se nakon Bismarckova napuštanja politike promijenile. Bismarckove ograničene srednjoeuropske težnje zamijenjene su osjetno agresivnijim pristupom *Mittleuropi*. To znači da su se oni koji su podržavali ekonomske integracije udružili s onima koji su otvoreno

zagovarali njemačku hegemoniju u srednjoeuropskoj regiji. Drugim riječima, da bi se adekvatno i učinkovito mogla suprotstaviti dvama vodećim imperijalnim kolosima Francuskoj i Velikoj Britaniji, Njemačka je posredstvom *Mitteleurope* namjeravala (najprije u prekomorskom smislu) konkurirati svojim izazivačima. Dakle, čvrsta *Mitteleuropa* pod njemačkom hegemonijom smatrala se kao *conditio sine qua non* kada je riječ o prekomorskoj kolonijalnoj ekspanziji. Najutjecajni zagovornik *Mitteleurope* u tom razdoblju nakon Bismarcka bio je filozof i orijentalist Paul de Lagarde¹¹⁷ čiji su stavovi bili u oštroj opreci s onima Constantina Franza. Lagarde je Srednju Europu želio u obliku grubljeg Reicha koji bi u svome sastavu okupljao Njemačku i Austro-Ugarsku. U svoj nacionalistički diskurs kasnije je umetnuo rigidni antisemitski sadržaj koji su 30-ih godina XX. stoljeća koristili nacisti i Lagardove ideje u tom smislu valja što manje isticati.

Što se tiče Friedricha Naumanna¹¹⁸ i njegove *Mitteleurope*, Bo Stráth smatra da se on nije slagao s Listovim mislima. Naime, autor ističe da je Naumann bio podosta distanciran od ideje o germanizaciji srednjoeuropske regije. Štoviše, tvrdi da je Naumann bio svjestan problema nacionalnog pitanja u Srednjoj Europi (što ne odgovara u potpunosti istini) i da potonju nije želio vezivati samo s austrijskim Nijemcima već sa svim drugim narodima Austro-Ugarske imajući pritom na umu stvaranje prijateljskih veza između Mađara, Nijemaca, Slavena i drugih naroda. Pa ipak, Stráth je u pravu kada kaže da je Naumannu *Mitteleuropa* bila puko sredstvo kojim je namjeravao ojačati njemačku poziciju. Međutim, napominje jednu zanimljivost. Kaže da je Naumann, inspiriran njemačkim sociologom Maxom Weberom, procijenio teškoće s kojima se susretala njemačka politika. Prema Stráthu, Naumann je shvatio da je povjerenje ostalih naroda u Srednjoj Europi od presudne važnosti i da se takav odnos može izgraditi samo na temeljima liberalne politike. Upravo se iz tog razloga Naumann zauzeo za zatopljavanje odnosa s Poljacima koji su bili vodeći slavenski narod u tom kontekstu. Stráth liberalni program kod Naumanna prepoznaje u tomu što je smatrao da *Mitteleuropa* mora biti lišena interveniranja u nacionalna i vjerska pitanja, ali i to da temelj *Mitteleurope* mora biti nacionalna, jezična, konfesionalna i ina raznolikost. Stráth zaključuje da je List zahtijevao snažno njemačko gospodarstvo kroz kontrolu Srednje Europe pri čemu je nerijetko isključivao demokratske postulate. Naumann je pak pitanje demokratske prakse želio riješiti pomirbom carske krune i naroda, a pitanje kontrole Srednje

¹¹⁷ Vidi više u: Henry Cord Meyer, *Mitteleuropa in German Thought and Action 1815-1945*, The Hague 1955., str. 30-33.

¹¹⁸ O njemu se više na hrvatskome jeziku može čitati u: Barthold C. Witte i Juergen Froelich, *Friedrich Naumann: život i djelo Friedricha Naumanna: 1860.-1919.*, Zagreb 2004.

Europe za njega je bilo uvjetovano pomirenjem sa susjednim slavenskim narodima.¹¹⁹ Nadalje, kod definiranja *Mittleurope* kao pojma nailazi se na slične ili iste prepreke kao što je slučaj bio sa Srednjom Europom. Iako postoje brojne različite formulacije, *Mittleuropu* je ipak moguće razumljivo približiti. Za neke autore, primjerice Joachima F. Webera, *Mittleuropa* je konstrukcija jer se njezina postojanost istovremeno može dokazivati i osporavati. Weber napominje da je *Mittleuropa* ideja koja je pupčano vezana s Njemačkom i nipošto nije sinonim za Srednju Europu zbog toga što se u njemačkome jeziku za označavanje te regije koristi izraz *Ostmitteleuropa*, odnosno Srednjoistočna Europa. Također, Weber drži da je na početku XIX. stoljeća *Mittleuropa* bila definirana ljudskim faktorom koji je pripadao njemačkoj kulturnoj zajednici. Konkretno, gdje god je njemački jezik bio *lingua franca* i gdje god su Nijemci živjeli ili utjecali na politiku, kulturu ili znanost među svojim istočnim susjedima, tamo je postojala *Mittleuropa*. Iz toga jasno proizlazi da je *Mittleuropa* bila neka vrsta proširene Njemačke („Germany-plus“ kako kaže Weber), to jest područje njemačke istočne kolonizacije koje su Nijemci otpočeli naseljavati i razvijati (npr. srednjoeuropske gradove na postulatima njemačkog prava) još u srednjemu vijeku.

S obzirom da su s vremenom njemačke etničke skupine na srednjoeuropskom tlu bilježile znatan demografski priljev, Nijemci su, nakon što su potpali pod habsburšku vlast, često zauzimali odgovorne pozicije u tamošnjim gradovima. Prema tome, ta promjena društvene klime uzrokovala je njemačke programe o *Mittleropi* kao nekom obliku političke unije. Izraz *Mittleuropa* popularizirao je Friedrich Naumann (1860.-1914.), njemački političar (višekratno član Reichstaga; angažiran u kršćansko-socijalnom pokretu, op. a.) koji je za vrijeme Velikog rata 1915. godine u knjizi *Mittleuropa* predstavio svoj nacrt rekonstrukcije Srednje Europe. Potrebno je upozoriti da Naumann, iako je bio najčuveniji zagovornik, nije idejni začetnik *Mittleurope* kako neki autori tvrde, već se o tom konceptu govorilo barem stotinu godina prije pojave njegove knjige što je uistinu ispravan navod. U spomenutoj je knjizi Naumann zastupao stajalište da bi *Mittleuropa* kao područje njemačkog i habsburškog carstva trebala biti federacija neovisnih država koje bi se samovoljno pridružile tom ravnopravnom savezu na temelju međusobnih ugovora. Za Webera tako ustrojena *Mittleuropa* nije bila zamišljena kao imperijalistički projekt. Potonji je mišljenja da se ponajprije radilo o refleksiji stanja prije izbijanja Prvoga svjetskog rata, ali s obzirom na ukupni rezultat toga svjetskog sukoba (propast njemačke i austrijske carevine te Versajski poredak koji je

¹¹⁹ Bo Stråth, “Mittleuropa: From List to Naumann”, *European Journal of Social Theory*, br. 11. (2008.), str. 171-183.

iz temelja redefinirao sustav međunarodnih odnosa), ostaje potpuno otvoreno pitanje bi li novostvorene srednjoeuropske države (bivše habsburške zemlje) prihvatile ideju *Mittleurope* čija se konotacija nakon 1918. godine razlikuje od one koja je vrijedila do toga trenutka.¹²⁰ *Summa summarum*, Naumann je na umu imao

„viziju federacije kao saveza država koja bi se konstituirala prema gospodarskim i vojnim stajalištima između Njemačke, Austro-Ugarske, Bugarske te europskih i azijskih dijelova Turske. Carinska unija i zajednička obrana trebale su biti jaki ujedinjujući okviri koji bi tu državu održali na okupu i poslije rata na temelju postojeće konstelacije saveza. Bliski je cilj bio poboljšanje vojne i gospodarske suradnje obaju najjačih partnera: 'Ostvarivanje te ideje predstavljalo se općenito u obliku jačanja političkog saveza između Austrije i Njemačke, osobito na gospodarskom području i pod nedvojbenim vodstvom Njemačke.'“¹²¹

Kako bilo, Naumann je bio posve svjestan da jedino Njemačka može imati status glavnog čimbenika u ujedinjenoj Srednjoj Europi zbog svojih pozamašnih državnih, vojnih, ekonomskih, kulturnih, demografskih i inih kapaciteta. Tzv. mlađi partner u tom savezu trebala je biti Austrija, ali se Njemačka prema planovima nije smjela miješati u unutarnje poslove (napose nacionalna pitanja) drugih država Podunavske Monarhije. Pa ipak, Naumann je imao dobar predosjećaj da bi se u ostalim narodima moglo pojaviti ozbiljno nezadovoljstvo kada je riječ o neskrivenoj njemačkoj supremaciji. Međutim, kako bi se iz njemačke perspektive taj problem amortizirao ili čak u cijelosti uklonio, Naumannova misao razvijala se u sljedećem pravcu:

„Srednja Europa će u svojoj jezgri biti njemačka, koristit će sama po sebi (sic!) njemački jezik kao svjetski jezik komuniciranja, no od prvoga dana mora pokazati popustljivost i fleksibilnost prema svim susjednim jezicima, jer samo tako može stasati velika harmonija koja je potrebna velikoj državi napadanoj i pritiskanoj sa svih strana.“¹²²

Iz naznačenog se daje ustanoviti da se Naumannov srednjoeuropski program temeljio *de facto* na *soft power* (eng. meka moć)¹²³ pristupu. Nastojao je, dakle, proturiti njemački kulturni utjecaj, ali je usporedo s time deklarativno vodio računa o identitetskim posebnostima drugih

¹²⁰ Joachim F. Weber, "Mittleuropa/Central Europe-Fact or Political Hallucination? A German Geographer's Viewpoint", *European Integration for the 21st Century*, Zagreb 2001., str. 95-103.

¹²¹ Horst Haselsteiner, *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*, Zagreb 1997., str. 40.

¹²² Isto, str. 41.

¹²³ Politologija poznaje dva modela upotrebe moći: *soft power* (meka moć) i *hard power* (tvrda moć). „Tvrda moć je upotreba sredstava prisile u međunarodnim odnosima kako bi se drugim državama nametnula svoja volja ili ih prisililo da poštuju vašu neovisnost, a proizlazi iz vojne ili ekonomske snage neke zemlje, dok meka moć znači moć uvjeravanja i proizlazi iz privlačnosti političke kulture (npr. jezik kao u ovome slučaju, op. a.) političkih ideja i politike neke zemlje.“ U: Slaven Ravlić i Dario Čepo, *Uvod u političku znanost*, Zagreb 2014., str. 28.

srednjoeuropskih naroda. No, da stvar bude kompleksnija, Naumann je, uzgred rečeno, aktivno podržavao i proces mađarizacije u Podunavskoj Monarhiji. Teško se ovdje oteti dojmu da je na djelu bila prilična misaona konfuzija. Naime, uistinu se legitimno pitati kako je zamislio koordinirati istančani njemački i mađarski faktor na jednomu zajedničkom prostoru, a da pritom ne naruši afirmaciju drugih nacionalnih izričaja. Očiti problem u Naumannovim projekcijama zasigurno je nedovoljno razumijevanje ili čak svjesno zanemarivanje nacionalnog pitanja nenijemaca i nemađara. Razumljivo je da su upravo Nijemci i Mađari bespogovorno pozdravili njegovu ideju o „novoj“ Srednjoj Europi, ali ta ideja nije prijateljski dočekana u drugim srednjoeuropskim sredinama. Ostavimo li na trenutak po strani favoriziranje mađarske uloge, valja podsjetiti da je Naumann istupao isključivo s njemačke pozicije i najvjerojatnije je ta činjenica uzrok njegovih nesmotrenih prijedloga.

Ključno jest dakle to što nije prepoznao znakovitu skeptičnost (ponegdje možda čak i resantiman) okolnih naroda (npr. slavenskih: Poljaci, Česi, Slovaci) u kojima se njemačka hegemonija nerijetko doživljavala kao neposredna ugroza njihovoj samostalnosti. Uostalom, Naumann je imao i stanovitih poteškoća s iščitavanjem aktualnog povijesnog časa. Naime, bio je mišljenja da se val radikalnog nacionalizma već povukao i upravo je na temelju te naivne pretpostavke smatrao da je pogodno vrijeme za srednjoeuropsko nadnacionalno ujedinjenje.¹²⁴ Prvo, val radikalnog nacionalizma nipošto se nije povukao. Štoviše, on je svoju enormnu snagu pokazivao baš u vrijeme kada je Naumann pisao *Mittleuropa*, dakle za trajanja Velikoga rata. Nacionalizam je nedvojbeno okarakteriziran kao snažan ondašnji generator međunacionalnih tenzija, a paralelno tomu izdvojen je i kao jedan od glavnih uzroka Prvog svjetskog rata.¹²⁵ Drugo, nije bilo nikakvih naznaka i utemeljenih društvenih preduvjeta da bi se mogla oformiti neka nova supranacionalna srednjoeuropska zajednica iz jednostavnih razloga što su glavna obilježja Prvoga svjetskog rata upravo dezintegracija višenacionalnih tvorevina (Njemačko Carstvo, Osmansko Carstvo, Rusko Carstvo, Austro-Ugarsko Carstvo) te fragmentacija odnosno rađanje nacionalnih projekata (eng. *nation-state building*).

¹²⁴ Horst Haselsteiner, *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*, Zagreb 1997., str. 41-42.

¹²⁵ O tome iscrpno vidi sljedeće referentne radove: Margaret MacMillan, *The War that Ended Peace*, London 2014; Annika Mombauer, *Uzroci Prvog svjetskog rata*, Zagreb 2014; Hugh Seton-Watson, *Nacije i države*, Zagreb 1980; Eric John Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb 1993. Usput kazano, Hobsbawm se sasvim sigurno ne bi složio s Naumannom. Naime, ostao je zapažen i po tomu što je skovao sintagmu “dugo 19. stoljeće” čime je želio periodizirati doba nacionalnog buđenja (nacionalizama). U simboličnom kontekstu, “dugo 19. stoljeće” otpočelo je 1789. godine s Francuskom revolucijom, a završilo je sa svršetkom Prvog svjetskog rata 1918.

Dakle, Prvi svjetski rat je uništio ravnotežu snaga i koncert velikih sila, a istodobno se odvijao proces izgradnje novoga svjetskog poretka. Zahvaljujući svesrdnom angažmanu američkog predsjednika Woodrowa Wilsona stvoren je novi, liberalno-demokratski sustav međunarodnih odnosa¹²⁶ u kojemu su primat imali pacifizam i pravo na samoodređenje što su, pored nekih drugih, Česi, Poljaci i Mađari veoma dobro iskoristili.¹²⁷ Drugim riječima, u kontekstu Srednje Europe, bila je to „pobjeda nacionalnosti“, to jest

„primirje je značilo pobjedu bivših nacionalnih manjina, onih raznorodnih skupina koje pod ruskom, njemačkom ili austrougarskom vlašću nisu izgubile svijest o svojoj individualnosti (...). U Austro-Ugarskoj Monarhiji narodi su pokazali svoju volju za nezavisnošću čak i prije primirja u Villi Giusti. (...) Republika Čehoslovačka, proglašena u Pragu 29. listopada 1918., osnovala je svoju vladu. Bivši gospodari–austrijski Nijemci i Mađari–razdvojili su se: na oskudnom teritoriju koji im je ostao osnovali su dvije države koje su se uskoro počele svađati zbog zajedničkih granica. (...) Na granicama srednje i istočne Europe počela se obnavljati (nakon 123 godine tuđinske vlasti, op. a.) poljska država. (...) Na području koje je prije godine 1914. bilo područje triju velikih carstava–Rusije, Njemačke i Austro-Ugarske–pokušavalo je sada živjeti deset država, od kojih je osam bilo 'novih'.“¹²⁸

K tomu, od iznimne je važnosti apostrofirati još nekoliko činjenica. Što se Srednje Europe tiče, ishod Prvog svjetskog rata mogao se u nekim segmentima i predvidjeti. Naime, već se tijekom rata kod nacionalnih manjina unutar Austro-Ugarske Monarhije iskristalizirala tendencija uskraćivanja poslušnosti središnjim vlastima. Ili, jednostavnije, načelo subordinacije drugih naroda bilo je ozbiljno pod znakom upitnika. To potvrđuju i riječi povjesničara Ivice Lučića koji je ustvrdio da

„Austro-Ugarska Monarhija nije bila u stanju riješiti nacionalno pitanje koje je početkom Velikog rata (1914.-1918.) izbilo u prvi plan. Lojalnost habsburškoj dinastiji pokazala se nedostatnom za očuvanje Dvojne Monarhije. Naglašeni nacionalni osjećaji ojačali su zahtjeve za nacionalnim državama. Ideja američkoga predsjednika Woodrowa T. Wilsona o 'pravu naroda na samoopredjeljenje' oživila je i ojačala brojne nacionalne pokrete, pa i one u srednjoj Europi te na njezinu jugoistoku. (...) Slavenski narodi, koji su predstavljali gotovo polovicu stanovništva Austro-Ugarske Monarhije, bili su taoci interesa i ambicija dviju dominantnih nacija.“¹²⁹

¹²⁶ O tom pitanju vidi detaljnije u: Livia Kardum, “Woodrow Wilson i ideja liberalizma” U: *Liberalne teorije međunarodnih odnosa*, Dejan Jović (ur.), str. 112-140. Zagreb 2014.

¹²⁷ Radovan Vukadinović, *Politika i diplomacija*, Zagreb 2004., str. 23-24.

¹²⁸ Pierre Renouvin, *Europska kriza i Prvi svjetski rat*, Zagreb 2008., str. 457-459.

¹²⁹ Ivice Lučić, “Bosna i Hercegovina u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, s posebnim osvrtom na stanje u Hercegovini (1918.-1921.)” U: *Godina 1918.*, Zlatko Matijević (ur.), str. 207. Zagreb 2010.

Primjera radi, Česi svoj prkos u odnosu na službeni Beč gotovo da uopće nisu skrivali, naročito kada se radilo o vojnim pitanjima, a emigrantski češki odbori u Parizu i Moskvi aktivno su radili na promicanju ideje češke neovisnosti. Naravno, i Poljaci su imali brojne svjetske uglednike (npr. pijanist Paderewski) koji su na međunarodnom planu lobirali za obnovu poljske državnosti. Bez obzira što se jedan dio Poljaka iz nužnosti borio za Austro-Ugarsku i Njemačku, a drugi za Rusiju, francuski povjesničar Pierre Renouvin za Poljake je naveo da su otvoreno pokazivali mržnju prema Rusima (što, istini za volju, uopće ne bi trebalo čuditi ukoliko imamo u vidu izrazito protupoljsko djelovanje za vrijeme carske Rusije¹³⁰) i duboko nepovjerenje prema Nijemcima što na neki način i simbolizira srednjoeuropski otpor nekadašnjim gospodarima.¹³¹ Vratimo se, međutim, meritumu ovoga poglavlja. Postoje, dakako, i drugi pogledi na Naummanov rad.

Kazano je već ranije da Joachim F. Weber *Mittleuropi* nije pripisivao imperijalistički karakter. S tim njemačkim autorom zacijelo se ne bi složio francuski germanist Jacques Le Rider koji je Naumannov angažman ukratko opisao ovim riječima: „Branio je imperijalističko stajalište, kritizirajući Bismarckovu politiku kao previše 'statičnu'“. ¹³² U tom kontekstu, Le Rider Naumannu predbacuje „liberalni imperijalizam“ kojim je 1914. godine zagovarao austro-njemačku koaliciju (koja je, usput rečeno, bila i protufrancuska što svakako oblikuje i kritičarovo motrište) čime je opravdavao Prvi svjetski rat kako bi se realizirali planovi o njemačkom proširenju na istok. Pored ostaloga, Naumann u svojem spisu *Njemačka i Austrija (Deutschland und Österreich)* iz 1900. godine nije blagonaklono gledao na Austro-Ugarsku kao takvu. Njegove zamjerke bile su u glavnini konstitucionalne prirode. Naime, držao je da ta carevina nije sposobna sudjelovati s Njemačkom u nekomu imperijalističkom projektu. Radilo se naprosto o tomu da je unutar Austro-Ugarske, prema Naumannu, „narod gospodara“ (Austrijanci) izgubio glavnu riječ i da se tako našao u istovjetnoj ulozi kakvu su imali i drugi narodi toga carstva. Postavivši tako stvari, Nauman je za Srednju Europu vidio dva sljedeća scenarija: „ili stvaranje država 'naroda gospodara' ili povratak na male slabe države izložene vanjskim pritiscima (neka vrst

¹³⁰ Poljski animozitet spram Rusa dodatno je ojačan i činjenicom što je polovina ukupnog broja poljskog naroda živjela pod ruskom vlašću „koja je (pored austrijske i pruske vladavine, op. a.) bila najbrutalnija, najtiranskija i najnesposobnija.“ U: Margaret MacMillan, *Mirotvorci*, Zagreb 2008., str. 262.

¹³¹ Pierre Renouvin, *Europska kriza i Prvi svjetski rat*, Zagreb 2008., str. 459.

¹³² Jacques Le Rider, *Mittleeuropa*, Zagreb 1998., str. 81.

balkanizacije¹³³ Srednje Europe, op. a.), zapravo na *Kleinstaaterei* (neka vrst regionalizma, op. a.) 18. stoljeća.“¹³⁴ Naumann se nije priklonio ideji njemačkog anektiranja Austro-Ugarske (*Anschluss* prije *Anschlussa*) smatrajući to opasnom dosjetkom nekih njemačkih nacionalista u Austriji. Le Rider, dakle, nimalo ne dvoji da je Naumannova *Mitteleuropa* u suštini kolonijalna „ideja rata“ koja nije zaživjela u stvarnosti. Ipak, tijekom Velikog rata natjerao je Naumanna da fokus svojih razmišljanja preusmjeri na Srednju Europu. Konkretnije, maštao je o nekoj srednjoeuropskoj sili sastavljenoj od naroda između Njemačke i Austro-Ugarske koja bi na međunarodnom planu bila suprotstavljena SAD-u, Rusiji, britanskom imperiju te francuskom kolonijalnom carstvu. Ukoliko prihvatimo tezu da su Francuska i Engleska bile dominantni akteri u Zapadnoj Europi, Njemačka je primarno svoj manevarski prostor vidjela upravo u Srednjoj Europi.

S Naumannove točke gledišta, to znači da je *Mitteleuropa* kao savez srednjoeuropskih država (ili njem. *Staatenbund*) istovremeno trebao biti neki novi Bismarckov Reich koji bi uključivao dvije oprečne dimenzije: federalizam i imperijalizam. Ali, posve očekivano, takav je plan izazvao brojne kritike. S obzirom da su srednjoeuropski narodi zazivali nacionalno samoodređenje, gotovo je logično da su se češki i mađarski nacionalisti pobunili protiv ideje neke nove nadnacionalne formacije u kojoj bi Njemačka i Austrija vršile kontrolu nad ostalima. S druge pak strane, tu ideju nisu pozdravili ni pangermanisti koji su se zauzimali za radikalnija rješenja. Zapravo, aktualne su bile dvije opcije. Prva je bila da se Njemačka pošto-poto mora opredijeliti za kolonijalni pothvat, a druga (ekstremnija) je bila ta da se Njemačka ne bi trebala ograničavati samo na istočni prodor (*Ostpolitik*) koji bi pokrивao Srednju Europu. Ipak, s Naumannom je stvar nešto drugačija od ostalih. On je 1915. godine u brošuri *Što će biti s Poljskom? (Was wird aus Polen?)* pristao

„uz austro-poljsko' rješenje koje se sastojalo u tome da se osnuje 'djelomična' poljska država koja bi ujedinjavala teritorije osvojene od Rusije do austrijske Galicije. Ta nova poljska država trebala je biti integrirana u Habsburšku Monarhiju. Naumann se udaljio od pruske politike germanizacije (također je stao u obranu Židova od antisemita). Ali ni po tom pitanju nisu ga slušali. Ludendorffova *Ostpolitik* nije ni pomišljala na to da se zaplete u jedno takvo 'austro-poljsko' rješenje... Po konjunkturi, Bugarska je bila najprije smatrana izvan *Mitteleurope stricto*

¹³³ Balkanizacija je, prema Stanku Nicku, pojam koji odražava stanje potpune rascjepkanosti među državama i njihove nesposobnosti postizanja dogovora kada je riječ o zajedničkim interesima. Zapravo, riječ je o pojmu koji označava fragilne i nerazvijene države koje su ovisne o izvanjskim akterima. U: Stanko Nick, *Diplomatski leksikon*, Zagreb 1999., str. 24.

¹³⁴ Jacques Le Rider, *Mitteleuropa*, Zagreb 1998., str. 82.

sensu. Ali nakon što je Bugarska (za razliku od Rumunjske) izabrala tabor Centralnih sila, Naumann je prikazuje kao nerazdruživi dio *Mitteleurope* (...).¹³⁵

Stavljajući u isti kontekst Bugarsku, Centralne sile i *Mitteleuropu*, jasno je da je Le Rider bio u pravu kada je kazao da je kod Naumanna *Mitteleuropa* prije svega bila „ideja rata“.

¹³⁵ Isto, str. 85.

Židovski slučaj u Srednjoj Europi

Može se odmah na samome početku ustvrditi da je „židovsko pitanje“ neodvojivo od Srednje Europe. Dapače, može se govoriti o židovskom identitetu Srednje Europe napose kada je riječ o XIX. stoljeću. Osim što je u radu već spomenuto da su u mnogome beskrajno zadužili Srednju Europu, Židovima uistinu pripada dio srednjoeuropske povijesti. Međutim, odnos židovske zajednice i Srednje Europe nikada nije bio jednodimenzionalan. Štoviše, katkad je bio prosvijećen, a nerijetko na najnižem civilizacijskom stupnju. Najčešće je ta ambivalencija proizlazila iz međusobnog nerazumijevanja, što namjernog, a što nehodičnog. Židovi su nesumnjivo gotovo najviše nevolja trpili na etničkoj osnovi, posebice u XIX. st. kada su te teme imale esencijalni značaj.¹³⁶ Slikovit primjer toga je stav Josepha Samuela Blocha, sljedbenika austrijskog teoretičara i sudionika revolucije 1848. Adolfa Fischhofa, koji je u svojoj brošuri *Nacionalni spor i Židovi u Austriji* (njem. *Der nationale Zwist und die Juden in Österreich*) 1886. godine u kontekstu srednjoeuropskim Židova zapisao sljedeće:

„Židovi su, isticao je on, bili u vrlo nezgodnom položaju. Nisu se mogli povezati po nacionalnom principu, osobito u etnički izmiješanim krajevima: ako bi se asimilirali s Nijemcima, navukli bi mržnju Čeha; ako bi se stopili s Poljacima, navukli bi mržnju Rutena; i obratno... Tako su Židovi, zaključio je Bloch, nužno bili austrijski domljubi a protiv nacionalista.“¹³⁷

Što se nacionalnoga pitanja u Srednjoj Europi konkretnije tiče, Židovi su za razliku od drugih europskih naroda u mnogočemu bili iznimka. Smatralo ih se „*Volkom* bez nacionalne povijesti.“¹³⁸ Općenito govoreći, oni sami glede vlastitog identiteta nijednoga trenutka nisu dvojili. Drugim riječima, gledali su na sebe od pamtivijeka kao na povijesni (biblijski odnosno „starozavjetni“¹³⁹), od Boga izabrani narod iako su koncem XIX. stoljeća odbacili takvo rabinsko gledište i u duhu racionalizma sebe vidjeli kao narod poput svakog drugog naroda. Unatoč činjenici da je židovski nacionalni dom (*Erec Izrael*) 1948. godine stvoren na sekularnim a ne na sakralnim temeljima, religijski aspekt čvrsto je prikovan uz nacionalnu ideologiju, a židovstvo kao takvo snažno se oslanja „na povijesne događaje u kojima je glavni akter Bog.“¹⁴⁰

¹³⁶ Theodor Herzl, *Židovska država*, Zagreb 2011., str. 25-32.

¹³⁷ Jacques Le Rider, *Mittleuropa*, Zagreb 1998., str. 67.

¹³⁸ Isto, str. 66-67.

¹³⁹ Milovan Baletić, *Povratak Židova u zemlju Izraelovu*, Zagreb 1988., str. 17.

¹⁴⁰ Boris Havel, *Arapsko-izraelski sukob*, Zagreb 2013., str. 89.

Pa ipak, premda im nije nedostajalo nacionalne svijesti, Židovi u XIX. stoljeću nisu sudjelovali u razvoju novoga kolektivnog identiteta u onoj mjeri u kojoj su to činili ostali. Naprotiv! Židovska zajednica po tom se pitanju počela postupno razjedinjavati usporedo s posvemašnjom izgradnjom drugih kolektivnih identiteta u Srednjoj Europi. Dogodio se, dakle, svojevrsni identifikacijski obrat s obzirom na činjenicu da Židovi nisu postajali takoreći još samosvjesniji, već su počeli osjećati (uvjetno rečeno!) „drugu“ nacionalnu pripadnost. Na taj način otpočeo je proces asilimacije Židova u dominantne nacionalne kulture postavši tako Nijemci, Mađari, ili, u znatno manjoj mjeri, Česi i Poljaci.¹⁴¹ Povjesničar i politolog Boris Havel taj je kontekst opisao ovako:

„Osim progonjenih i zlostavljanih istočnoeuropskih Židova, protusemitizam je razbudio i Židove srednje i zapadne Europe koji su, za razliku od svojih istočnih sunarodnjaka, bili skloniji sekularizmu i asimilaciji. Mnogi su od njih asimilacijom uvelike izgubili dodir sa židovstvom i potpuno se prilagodili životu u nežidovskoj sredini. Unatoč lojalnosti društvima i narodima među kojima su živjeli, ta su društva i narodi prema njima pokazivali nepovjerenje, a nerijetko i neprijateljstvo. Nepovjerenju i neprijateljstvu ti su se Židovi suprotstavljali još većom asimilacijom, pa bi se u određenom trenutku mnogi našli u takvu stanju da je okolina njihovo židovsko podrijetlo naglašavala više nego što su oni sami sebe percipirali kao Židove. Zaključak da je jedini izlaz iz spirale neprijateljstva i asimilacije preseljenje u židovsku državu njima je, zapravo, bio nametnut.“¹⁴²

Sa svakim srednjoeuropskim narodom Židovi su imali i krajnje pozitivna i krajnje negativna iskustva. Sa svima je odnos prema Židovima bio sličan, a opet veoma različit. Na njihov položaj u Srednjoj Europi snažno su utjecale podjele Poljske za koje je upitno jesu li im donijele uopće ikakvu korist. „Od otprilike jednog milijuna Židova u Poljsko-Litvanskoj Uniji, oko 150.000 je potpalo pod prusku vlast, preko 150.000 našlo ih se u Habsburškoj monarhiji, a golema većina (preko pola milijuna) uključena je u ruski dio podijeljene Poljske“¹⁴³ koji je bio, poznato je, najveći, najrepresivniji i najdekadentniji dio podijeljene Poljske.¹⁴⁴ U Ugarskoj je broj Židova u XIX. stoljeću naglo rastao. Dok je krajem XVIII. stoljeća ondje bilo 80.000 Židova (oko 1 posto stanovništva), brojka je do 1825. godine narasla na 185.000 (oko 2 posto), da bi se do 1869. udio židovske populacije u Ugarskoj utrostručio (više od 540.000). Naravno, masovne migracije Židova u Srednjoj Europi nisu bile turističke prirode.

¹⁴¹ Lonnie R. Johnson, *Central Europe. Enemies, Neighbors, Friends*, New York 1996., str. 143.

¹⁴² Boris Havel, „Sekularizam i nastanak Države Izrael“, *Političke analize*, br. 15. (2013.): str. 13.

¹⁴³ Piotr S. Wandycz, *Cijena slobode*, Zagreb 2004., str. 183.

¹⁴⁴ Jerzy Lukowski, *The Partitions of Poland*, New York 1999.

One su, u pravilu, bile izazvane raznim socio-ekonomskim i političko-kulturnim čimbenicima. Uglavnom se radilo o izbjeglicama iz Češke, Moravske, Austrije i drugih zemalja iz kojih su Židovi „bježali od neprijateljstva i konkurencije njemačkih građana, kao i došljaka iz Galicije. U to vrijeme u Češkoj se broj Židova proporcionalno smanjio te je Prag prestao biti najveći židovski urbani konglomerat pod Habsburzima. Njegovo je mjesto zauzela Pešta.“¹⁴⁵ S poljskim Židovima priča je bila nešto drugačija. S jedne strane, Židovima nije bila mrska poljska nacionalna ideja i mnogi od njih običavali su se identificirati s tamošnjim domoljubljem koje je utjelovljivao rabin i poljski rodoljubni vođa Dow Ber Meisels. U Poljskoj su jedno vrijeme Židovi čak nazivani „Poljacima Mojsijeve vjere“. S druge strane, poljska javnost bila je polarizirana po pitanju polonizacije i židovske integracije. Naime, Czartoryski i Lelewel Židove su smatrali sugrađanima i, sukladno tomu, zauzimali se za njihovu cjelovitu ravnopravnost. Podrazumijeva se, nisu svi imali tako širokogrudne obzore.

Neki su, poput poznatog svećenika i političkog pisca iz prve polovice XIX. st. Stanisława Staszica, širili opasne ideje smatrajući da Židovima u Poljskoj ne pripadaju građanska, politička i ina prava, a antisemitski ispadi krajem XIX. i početkom XX. stoljeća bili su obilježje i nacionalističke politike Romana Dmowskog koji je poljske i židovske interese smatrao inkompatibilnima. „Židovi su“, piše Wandycz, „kao i svi građani, bili jednaki pred zakonom, ali njihova su građanska prava privremeno bila suspendirana u iščekivanju njihove 'europeizacije'“. ¹⁴⁶ Staszic, dakako, nije bio usamljen u Srednjoj Europi što se tiče protužidovskog raspoloženja. Osim što je 1848. u nekim srednjoeuropskim gradovima (Požun, Prag i dr.) došlo do judeofobnih izgređa, raspre slične poljskima vodile su se i u Ugarskoj gdje također nije nedostajalo Staszicevih istomišljenika, a gdje se sve više Židova počelo stapati s mađarstvom. Pomalo čudi da se u tu priču uspio uvući i liberalni velikaš, grof i političar István Széchenyi koji je ostao upamćen po osnivanju Akademije znanosti 1825. godine i svojedobnom protivljenju Kossuthu kada ovaj nije previše vodio računa o nemađarskom dijelu Ugarske.¹⁴⁷ U Slovačkoj su pak, primjerice, seljaci prezirali Židove jer su ih doživljavali „kao gospodarske izrabljivače i mađarizatore.“¹⁴⁸ Pored toga, premda je bohemizacija Židova bila osjetna 1880-ih godina, u Češkoj je i dalje postojao jak antisemitizam koji je bio potaknut također ekonomsko-nacionalnim razlozima.

¹⁴⁵ Piotr S. Wandycz, *Cijena slobode*, Zagreb 2004., str. 183.

¹⁴⁶ Isto, str. 186.

¹⁴⁷ Isto, str. 184.

¹⁴⁸ Isto, str. 219.

Mnogi su tamošnji Židovi govorili njemačkim jezikom zbog čega ih se u velikom dijelu javnosti smatralo germanizatorima. Takvo društveno ozračje ispunjeno međusobnim nepovjerenjem jačalo je s jedne strane češku sumnju u židovsku lojalnost, a s druge strane nevoljkost Židova da se deklariraju Česima (samo se 15% praških Židova deklariralo Česima). Mađarski se pak slučaj znatno razlikovao od češkoga. U Budimpešti su Židovi činili četvrtinu stanovništva zbog čega su antisemitski krugovi taj grad zlonamjerno nazivali „Judapest“. Međutim, ističe Wandycz,

„Židovi su se brzo mađarizirali, a isto se događalo i s Nijemcima. Dok je Buda sredinom 19. stoljeća bila pretežito njemački grad, do 1910. godine 86% građana govorilo je mađarskim jezikom. Oslobođeni diskriminatorskih zakona iz 1867. godine i izjednačeni u vjerskim kategorijama s kršćanima 1896. godine, Židovi su se masovno asimilirali. Jezgra koja je govorila jidišem smanjila se na manje od četvrtine. Iz redova židovske buržoazije dolazili su vodeći bankari, industrijalci, novinski magnati. Preko 300 vodećih obitelji postalo je plemićima, a 28 ih je primilo titule baruna. U mnogim slučajevima asimilacija je dovršena prelaskom na kršćanstvo i ženidbom s domaćim plemstvom.“¹⁴⁹

Nadalje, većina europskih Židova živjela je u Srednjoj Europi i Židovi u ostatku Europe s posebnom su pažnjom promatrali njihove sudbine. Usporedbe radi, emancipacija Židova u Zapadnoj Europi postignuta je relativno rano u odnosu na Srednju Europu gdje taj proces nije tekao glatko i bez poteškoća.¹⁵⁰ Pa ipak, svaka pojava antisemitizma potaknula je mnoge zapadnoeuropske Židove na preseljenje prema istoku. Tako su mnogi Židovi iz Zapadne Europe svoje utočište do konca XVIII. stoljeća pronašli u Poljsko-Litvanskoj Uniji koja je slovila kao tolerantno utočište od vjerskoga progona. Naravno, i ondje su Židovi povremeno bili izloženi nasilju i mržnji, ali Poljsko-Litvanska Unija bila je, *en général*, najsigurnije europsko mjesto za njihov život. Poljsko-litvansko plemstvo podržavalo je židovsku imigraciju budući da su Židovi uglavnom dolazili iz razvijenih zapadnih gradova i ondje donosili nova znanja, iskustva, poduzetnički impuls i mnoge druge blagodati. Moglo bi se međutim ustvrditi da su sudbinu srednjoeuropskih Židova oblikovale ideje prosvjetiteljstva i liberalizma iz vremena XVIII. i XIX. stoljeća. Drugim riječima, židovska asimilacija nije više kao ranije bila utemeljena na duhovnim kategorijama, odnosno prelazak na kršćanstvo ili baptizam zamijenio je vjeru u razum i napredak.

¹⁴⁹ Piotr S. Wandycz, *Cijena slobode*, Zagreb 2004., str. 218.

¹⁵⁰ Haim Hillel Ben-Sasson (ur.), *A History of the Jewish People*, Cambridge 1985., str. 800-803.

Zapravo, Židovi Srednje Europe okrenuli su se njemačkom poimanju kulture i znanosti (njem. *deutsch Wissenschaft und Kultur*). Lingvistička asimilacija odnosno napuštanje hebrejskoga jezika i jidiša u korist njemačkoga bila je preduvjet za bavljenjem znanosti i drugim kulturnim djelatnostima. Upravo je na taj način u prosvjetiteljstvu započela germanizacija Židova koja je rezultirala time da su brojni Židovi s vremenom sebe počeli doživljavati članovima njemačke kulturne zajednice. Židovska identifikacija s njemačkom kulturom bila je svojevrsna proširena ruka odanosti habsburškim institucijama. S time u vezi neki povjesničari s pravom tvrde da su upravo asimilirani Židovi bili najodaniji (možda čak i najuzorniji) građani habsburške države iz razloga što su aktivno i konzistentno promovirali humanističke i kozmopolitske pretpostavke njemačke kulture.¹⁵¹ U tom kontekstu američki povjesničar Malachi Haim Hacohen zaključuje sljedeće: „Židovi koji su prihvatili njemačku kulturu bili su glavni nositelji kozmopolitizma. Bili su jedina skupina koja nije imala koristi od etnonacionalizma. (...) Kozmopolitizam je bio odgovor etnopolitičkih gubitnika. Srednja Europa nikad nije bila kozmopolitska.“¹⁵² Naposljetku, antisemitizam će nesumnjivo ostati zapamćen kao jedan od najvećih grijeha u europskoj povijesti. Napad na nerijetko najbolje među nama¹⁵³ nije bio nikakva prednost već izraz duboke duhovne slabosti, odnosno jedna od tragedija Srednje Europe kako je pisao češki književnik Milan Kundera u istoimenom eseju.¹⁵⁴ Iako detaljno objašnjenje antisemitizma nadilazi granice ovoga rada, valja ponuditi neke osnovne smjernice toga fenomena. Američka politologinja i filozofkinja Hannah Arendt za antisemitizam je kazala da je

„svjetovna ideologija devetnaestog stoljeća—koja je pod tim imenom, ali ne i sadržajem, prije 1870-ih bila nepoznata—i vjerska mržnja prema Židovima nadahnuta uzajamno neprijateljskim antagonizmom dviju sukobljenih vjera, očito nisu isto; čak je otvoreno pitanje do koje je mjere prvi crpio svoje argumente i emocionalnu privlačnost iz potonje. (...) Povijest antisemitizma, kao povijest mržnje prema Židovima, sastavni je dio duge i zamršene priče o odnosima Židova i nežidova u uvjetima židovske raseljenosti. Zanimanje za tu povijest gotovo nije postojalo prije sredine devetnaestog stoljeća, kada se poklopilo s rastom antisemitizma i njegovim žestokim odgovorom na emancipaciju i asimilaciju Židova (...). Dok su cijelo devetnaesto stoljeće protužidovski osjećaji bili vrlo rašireni među

¹⁵¹ Lonnie R. Johnson, *Central Europe. Enemies, Neighbors, Friends*, New York 1996., str. 143-147.

¹⁵² Malachi Haim Hacohen, „Srednja Europa nikada nije bila kozmopolitska“, *Europski glasnik*, br. 6. (2001.): str. 878.

¹⁵³ Valja spomenuti samo neka značajna imena: psihijatar Sigmund Freud, filozof Ludwig Wittgenstein, skladatelji Gustav Mahler i Arnold Schönberg, književnik Franz Kafka, filozof Karl Popper i dr.

¹⁵⁴ Milan Kundera, „Tragedija Srednje Europe“, *Gordogan*, br. 17./18. (1985.): str. 289-305.

obrazovanim europskim klasama, antisemitizam kao ideologija ostao je, s vrlo rijetkim iznimkama, prerogativ čudaka općenito, a posebno ekscentričnih ekstremista.“¹⁵⁵

Konačno, antisemitizam nije, dakle, bio nikakav sporadični incident u XIX. stoljeću, već je bio stanje svijesti duboko ukorijenjen u *mainstream* (poglavito u Njemačkoj i Dvojnoj Monarhiji) te široko prihvaćen i rasprostranjen. To svjedoči da dobar dio inteligencije nije mogao, znao ili htio smoći snage oduprijeti se antisemitskoj spirali mržnje koja dakako nije bila srednjoeuropska specifičnost,¹⁵⁶ ali je u Srednjoj Europi sasvim sigurno ostavila poseban povijesni pečat gotovo kao nigdje drugdje u svijetu.¹⁵⁷

¹⁵⁵ Hannah Arendt, *Izvori totalitarizma*, Zagreb 2015., str. XI-XIV.

¹⁵⁶ Darko Dukovski, *Ozračljena povijest*, Zagreb 2012., str. 46.

¹⁵⁷ Timothy Snyder, *Krvava prostranstva*, Zagreb 2018.

Zaključak

Može se zaključiti da se Srednja Europa daje razmatrati iz nekoliko disciplinarnih kutova što evidentno implicira slojevitost samoga pojma. Osim što je nedvojbeno riječ o povijesno-političkom izrazu, Srednja Europa podložna je politološkim, geografskim, kulturološkim, filozofskim i inim tumačenjima. S povijesnog pak aspekta, ovim se diplomskim radom, između ostaloga, željela pokazati i jedinstvenost Srednje Europe u odnosu na druge europske cjeline. S obzirom da su u radu navedene pojedine regionalne posebnosti, može se također tvrditi da je Srednja Europa zaseban istraživački predmet (eng. *case study*) koji ima svoja konstitutivna obilježja. Nakon iscrpne terminološke analize objašnjeno je da su federalističke ideje znatno dominirale u raspravama o preustroju Srednje Europe. Zapravo, federalizam i srednjoeuropski prostor u XIX. su stoljeću gotovo pa nerazdvojne kategorije. U takvim planovima mnogi su građani Srednje Europe vidjeli izlaz iz nacionalnih kriza, pri čemu je nerijetko svaki narod imao svoj vlastiti povijesni hod. Pokazalo se, međutim, da su te koncepcije bile utopijske prirode i kao takve nisu imale nikakvo uporište u realnim zadatostima. Pored toga, te ideje bile su osujećene i dugotrajnim međuetničkim rivalstvima, kao i time da su federalistički zahtjevi u prvoj polovici XIX. stoljeća bili preuranjeni, a u drugoj polovici istoga stoljeća za njih je već bilo kasno.

S jedne strane, austroslavizam je bio tek jedan od pokušaja da se Srednja Europa, pod okriljem habsburškoga dvora, zaštiti od nekih aktera. Najpoznatiji poklonik te ideje bio je, dakako, češki povjesničar i državnik František Palacký. Potonji se, na temelju liberalne ideje narodnog suvereniteta i mita o slavenskoj uzajamnosti, zauzimao za program koji bi slavenskim narodima u Habsburškoj Monarhiji omogućavao slobodan razvitak. No kako bi se ostvario nesmetani razvoj malih slavenskih nacija, Palacký je smatrao da je rješenje problema okupljanje oko Austrije koja jedina može jamčiti sigurnost od njemačkih, ruskih, ali i mađarskih nasrtaja. S druge strane, mora se priznati da Palackýjeva bojazan nije bila neosnovana. Naime, germanska politička misao u XIX. (kao ni u XX.) stoljeću nije skrivala ambicije za dominacijom u Srednjoj Europi. U biti, *Mittleuropa* je bila izraz njemačkih želja da se njihovi utjecaji prošire izvan njezinih istočnih granica što je trebao biti prvi korak na putu prema vodećoj ulozi u svijetu. Napokon, teško da se može govoriti o Srednjoj Europi bez židovske komponente. Taj je slučaj pokazao koliko je Srednja Europa dobila od židovskoga useljavanja, a nepovratno izgubila od njihova odlaska. Možda je teško precizno ustvrditi kada se i gdje pojavio antisemitizam, ali jedno je kruta povijesna činjenica. Antisemitizam je u Srednjoj Europi ostavio najsnažniji pečat. Toliko snažan da je neizbrisiv!

Literatura

1. Agičić, Damir, *Hrvatsko-češki odnosi na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće*, Zagreb, Ibis grafika, 2000.
2. Agičić, Damir, *Podijeljena Poljska 1772.-1918.*, Zagreb, Srednja Europa, 2004.
3. Andrassy, J., Bakotić B., Lapaš D., Seršić M., Vukas B. (ur.), *Međunarodno pravo 2*, Zagreb, Školska knjiga, 2012.
4. Arendt, Hannah, *Izvori totalitarizma*, Zagreb, Disput, 2015.
5. Aron, Raymond, *Mir i rat među narodima*, Zagreb, Golden marketing, 2001.
6. Ash, Timothy Garton, *Mi građani: revolucije 1989.*, Zagreb, Novi Liber, 1993.
7. Badalić, Josip (ur.), *Hrvatska svjedočanstva o Rusiji*, Zagreb, Suvremena naklada, 1945.
8. Baletić, Milovan, *Povratak Židova u zemlju Izraelovu*, Zagreb, Globus, 1988.
9. Banac, Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb, Globus, 1988.
10. Ben-Sasson, Haim Hillel (ur.), *A History of the Jewish People*, Cambridge, Harvard University Press, 1985.
11. Bibó, I., Huszár T., Szücs J., *Regije evropske povijesti*, Zagreb, Naprijed, 1995.
12. Braudel, Fernand, *Civilizacije kroz povijest*, Zagreb, Globus, 1990.
13. Čipek, Tihomir, „Mitteleuropa. Prilog povijesti germanskih ideja Srednje Europe do 1919. godine“, *Politička misao*, br. 1. (1997.)
14. Čipek, Tihomir, „Ideja Srednje Europe Františka Palackog“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2. (2004.)
15. Dahrendorf, Ralf, *Betrachtungen über die Revolution in Europa*, Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1990.
16. Dukovski, Darko, *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća*, sv. I., Zagreb, Alinea, 2005.
17. Dukovski, Darko, *Ozrcaljena povijest: Uvod u suvremenu povijest Europe i Europljana*, Zagreb, Leykam International-Filozofski fakultet u Rijeci, 2012.
18. Đurašković, Stevo, *The Politics of History in Croatia and Slovakia in the 1990s*, Zagreb, Srednja Europa, 2016.
19. Ekiert, Grzegorz, *The State against Society*, New Jersey, Princeton University Press, 1996.
20. Grizold, Anton, *Međunarodna sigurnost*, Zagreb, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 1998.

21. Hacothen, Malachi Haim, „Srednja Europa nikada nije bila kozmopolitska“, *Europski glasnik*, br. 6. (2001.)
22. Halecki, Oskar, *Borderlands of Western Civilization*, Safety Harbor, Simon Publications, 1980.
23. Hanák, Péter (ur.), *Povijest Mađarske*, Zagreb, Barbat, 1995.
24. Haselsteinter, Horst, *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*, Zagreb, Naprijed, 1997.
25. Havel, Boris, *Arapsko-izraelski sukob*, Zagreb, Naklada Ljevak, 2013.
26. Havel, Boris, „Sekularizam i nastanak Države Izrael“, *Političke analize*, br. 15. (2013.)
27. Herzl, Theodor, *Židovska država*, Zagreb, Novi Liber, 2011.
28. Hobsbawm, Eric John, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb, Novi Liber, 1993.
29. Hroch, Miroslav, *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi*, Zagreb, Srednja Europa, 2006.
30. Hubeny, M., Kojić B., Krizman B. (ur.), *Međunarodni politički leksikon*, Zagreb, NIP, 1960.
31. Ibler, Vladimir, *Diplomatska historija 1814-1871*, Zagreb, Školska knjiga, 1960.
32. Jakovina, Tvrtko, „Suha ideja o povezivanju triju mora maršala Piłsudskog“, *Jutarnji list*, 8. srpnja 2017.
33. Jelavich, Barbara, *A Century of Russian Foreign Policy 1814-1914*, Philadelphia-New York, J. B. Lippincott Company, 1964.
34. Johnson, Lonnie R., *Central Europe. Enemies, Neighbors, Friends*, New York, Oxford University Press, 1996.
35. Kalemka, Sławomir, „Polish Diplomatic Activity in Between the Uprisings (1831-1860)“, U: *The History of Polish Diplomacy X-XX c.*, Labuda G. i Michowicz W. (ur.), Warsaw, Sejm Publishing Office, 2005.
36. Kardum, Livia, „Woodrow Wilson i ideja liberalizma“ U: *Liberalne teorije međunarodnih odnosa*, Dejan Jović (ur.), Zagreb, *Političke analize*, 2014.
37. Kasapović, Mirjana, „Regionalna komparatistika i Istočna Europa: kako se raspala Istočna Europa“, *Anali Hrvatskog politološkog društva*, br. 1. (2007.)
38. Kasapović, Mirjana, „Bliski ili Srednji istok?“, *Političke analize*, br. 1. (2010.)
39. Kasapović, Mirjana (ur.), *Bliski istok*, Zagreb, *Političke analize*, 2016.

40. Kenney, Padraic, *Breme slobode: Istočna Europa nakon 1989. godine*, Zagreb, Srednja Europa, 2007.
41. Kissinger, Henry, *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812-1822*, Boston, Houghton Mifflin Company, 1957.
42. Kissinger, Henry, *Diplomacija*, Zagreb, Golden marketing, 2000.
43. Klemenčić, Mladen (ur.), *Atlas Europe*, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1997.
44. Kljaić, Stipe, *Nikada više Jugoslavija*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2017.
45. Kontler, László, *Povijest Mađarske*, Zagreb, Srednja Europa, 2007.
46. Kundera, Milan, „Tragedija Srednje Europe“, *Gordogan*, br. 17/18. (1985.)
47. Krager, Adolf, „Ostmitteleuropa. Zur Entwicklung eines Raumbegriffs“, *Der Bürger im Staat*, br. 3. (1997.)
48. Le Rider, Jacques, *Mitteleuropa*, Zagreb, Barbat, 1998.
49. Lučić, Ivica, „Bosna i Hercegovina u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, s posebnim osvrtom na stanje u Hercegovini (1918.-1921.)“ U: *Godina 1918.*, Zlatko Matijević (ur.), Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2010.
50. Lukowski, Jerzy, *The Partitions of Poland*, New York, Routledge, 1999.
51. MacMillan, Margaret, *Mirotvorci: Šest mjeseci koji su promijenili svijet*, Zagreb, Naklada Ljevak, 2008.
52. MacMillan, Margaret, *The War that Ended Peace*, London, Profile Books, 2014.
53. Mazower, Mark, *Balkan*, Zagreb, Srednja Europa, 2007.
54. Meyer, Henry Cord, „Mitteleuropa in German political geography“, *Annals of the Association of American Geographers*, br. 36. (1946.)
55. Meyer, Henry Cord, *Mitteleuropa in German Thought and Action 1815-1945*, The Hague, Martinus Nijhoff, 1955.
56. Merkel, Wolfgang, *Transformacija političkih sustava*, Zagreb, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2011.
57. Milardović, Anđelko, *Srednja Europa između mita i zbilje*, Osijek-Zagreb-Split, Pan liber, 1998.
58. Mombauer, Annika, *Uzroci Prvog svjetskog rata*, Zagreb, Naklada Ljevak, 2014.
59. Morin, Edgar, *Misliti Europu*, Zagreb, Durieux, 1995.

60. Nick, Stanko, *Diplomatski leksikon*, Zagreb, Barbat, 1999.
61. Očak, Ivan, *Hrvatsko-ruske veze*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada, 1993.
62. Okey, Robin, "Central Europe/Eastern Europe: Behind the Definitions", *Oxford Journals*, br. 137. (1992.)
63. Palmer, Alan Warwick, *The Lands Between: A History of East-Central Europe Since the Congress of Vienna*, New York, Macmillan, 1970.
64. Patočka, Jan, *Što su Česi?*, Zagreb, Durieux, 2000.
65. Petković, Nikola, *Srednja Europa: zbilja-mit-utopija*, Rijeka, Adamić, 2003.
66. Potemkin, V. P., *Historija diplomacije*, sv. I., Zagreb, Matica hrvatska, 1951.
67. Procacci, Giuliano, *Povijest Talijana*, Zagreb, Barbat, 1996.
68. Rada, I., Vraniček, V., Čornej, P., Čornejová, I., Bělina, P., Pokorný, J., Halada, J., Moravcová, D., Tomeš, J., Hrbek, J., Mareš, P., Grulich, T., Roček, P. A., *Povijest Češke. Od seobe Slavena do suvremenog doba*, Zagreb, Sandorf, 2014.
69. Ravlić, S. i Čepo, D., *Uvod u političku znanost*, Zagreb, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2014.
70. Renouvin, Pierre, *Europska kriza i Prvi svjetski rat*, Zagreb, Golden marketing, 2008.
71. Roksandić, Drago, „Postoji li još uvijek Srednja Europa?“, *Historijski zbornik*, br. 1. (2012.)
72. Schulze, Hagen, *Kratka njemačka povijest*, Zagreb-Sarajevo, Srednja Europa-University Press, 2012.
73. Seton-Watson, Hugh, *Nacije i države*, Zagreb, Globus, 1980.
74. Smith, Anthony D., *National Identity*, London, Penguin Books, 1991.
75. Smith, Anthony D., *Nationalism and Modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism*, London, Routledge, 1998.
76. Snyder, Timothy, *Krvava prostranstva*, Zagreb, Fraktura, 2018.
77. Stančić, Nikša, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb, Barbat, 2002.
78. Stančić, Nikša, „Hrvatska nacionalna integracija u 19. i 20. stoljeću“ U: *Hrvatska politika u XX. stoljeću*, Ljubomir Antić (ur.), Zagreb, Matica hrvatska, 2006.
79. Stehlík, Petr, *Između hrvatstva i jugoslavenstva*, Zagreb, Srednja Europa, 2015.
80. Stråth, Bo, "Mitteleuropa: From List to Naumann", *European Journal of Social Theory*, br. 11. (2008.)

81. Šidak, Jaroslav, „Revolucija godine 1848./49.“, *Historijski zbornik*, br. 1-4. (1948.)
82. Švob-Đokić, Nada, „Srednja Europa: kulturna fikcija ili politička realnost?“, *Politička misao*, br. 1. (1997.)
83. Tuđman, Franjo, *Velike ideje i mali narodi*, Zagreb, Matica hrvatska, 1970.
84. Tuđman, Franjo, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1928.*, sv. I., Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada, 1993.
85. Tymowski, Michał, *Kratka povijest Poljske*, Zagreb, Matica hrvatska, 1999.
86. Vukadinović, Radovan, *Politika i diplomacija*, Zagreb, Politička kultura, 2004.
87. Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System: Capitalism Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*, New York, Academic Press, 1974.
88. Wandycz, Piotr S., *Cijena slobode*, Zagreb, Srednja Europa, 2004.
89. Ware, Timothy, *Pravoslavna crkva*, Zagreb, Prosvjeta, 2005.
90. Weber, Joachim F., “Mitteleuropa/Central Europe-Fact or Political Hallucination? A German Geographer’s Viewpoint”, *European Integration for the 21st Century*, Zagreb 2001.